

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR
NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

Kafedra: Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi

Fənn: Hüquq nəzəriyyəsi-2

Mövzu №6

“Qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi”

Bakı 2016

PLAN:

1. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin anlayışı, mahiyyəti və xarakterik cəhətləri
2. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi növləri və mahiyyəti
3. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi texnikası. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti

Ədəbiyyat:

1. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” dərs vəsaiti. Polis Akademiyası. Bakı, 2014
- 2.”Hüquq Nəzəriyyəsi” fənni üzrə sxemlər albomu. Bakı, 2014-cü il
3. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Dərslük / V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə
4. Xropanyuk V. N. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı,1995

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətdə insan hüquq və azadlıqlarının, sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə sabitliyin və inkişafın təmin edilməsində hüququn tənzimləyici fəaliyyəti əsas yerlərdən birini tutmaqdadır. Həmin fəaliyyətin genişlənməsi isə, ilk növbədə, qanunların və digər normativ hüquqi aktların potensialından tam şəkildə istifadə edilməsinə, onların vasitəsilə müxtəlif ictimai münasibətlərin nizamlanmasına gətirib çıxarır. Bu zaman, hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyi və bütövlükdə qanunun cəmiyyətdəki nüfuzunun yüksəldilməsi balanslaşdırılmış qanunvericilik sisteminin qurulmasından çox asılıdır. Sonuncusu, isə, öz növbəsində, tərkibinə daxil olan normativ aktlar arasında ziddiyyətsiz əlaqələrin yaradılmasını, qüvvəsini saxlamış köhnə hüquq normaları ilə yenilərinin üzvi şəkildə çulğalaşdırılmasını tələb edir. Məhz buna görə, hüquq elmində və təcrübədə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və məcəllələşdirmə məsələləri daim diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Bu fikirlər tam yəqinliklə, inkişaf etmiş Qərb dövlətləri ilə yanaşı, Sovet İttifaqının süqutundan sonra müstəqillik əldə edən keçmiş müttəfiq respublikalara, o cümlədən də Azərbaycana aid edilə bilər.

İctimai və dövlət həyatının demokratikləşdirilməsi, hüquqi dövlət quruculuğu, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı gedən ümumi proseslərin tərkib hissəsi kimi, Azərbaycanda yeni ictimai və dövlət quruluşunun tələblərinə cavab verən qanunvericilik sistemi formalaşmış və lazımi səviyyəyə çatdırılmışdır. Bu prosesin ayrılmaz tərkib hissəsini məcəllələşdirmə fəaliyyəti təşkil etmişdir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra, 1991-2003-cü illər ərzində müxtəlif ictimai münasibətlər dairəsini əhatə edən məcəllələşdirilmiş qəbul edilərək, cinayət, cinayət-prosessual, mülki, mülki-prosessual, vergi, əmək, ailə və digər qanunvericilik sahələri inkişaf etdirilmişdir. Hətta elə sahələr vardır ki, onlarla bağlı iki dəfə məcəllələşdirmə həyata keçirilmişdir (məsələn, torpaq qanunvericiliyi kimi).

1. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin anlayışı, mahiyyəti və xarakterik cəhətləri

Məcəllələşdirmə üçün qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi cins anlayışı olduğundan onun səciyyəsi də sonuncunun anlayışından, məzmununun, forma və ya növlərinin müəyyən edilməsindən çıxış edərək verilməlidir. Məsələ burasındadır ki, hüquq ədəbiyyatında qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi fenomeninə münasibətdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi üzrə müasir dərslərdə bəzi müəlliflər qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinə ayrıca fəsillər və ya paragraflar həsr etdikləri halda, digərləri «normativ hüquqi aktların sistemləşdirilməsi» haqqında yazırlar, daha bir qrup müəllif isə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsindən ümumiyyətlə bəhs etmirlər. Faktiki olaraq «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi» anlayışına münasibətdə qeyri-müəyyənlik mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçən əsrin 50-ci illərində sovet dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elmi qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi ehtiyacı ilə əlaqədar olaraq qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi anlayışının işlənilib hazırlanmasına diqqət yetirmişdir. Bununla belə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və məcəllələşdirilməsinə dair təsəvvürlər elə bu barədə ilk elmi araşdırmalar dövründən hüquq nəzəriyyəsinin mübahisəli məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Həmin dövrdən qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinə dair təsəvvürlərin inkişafı onun anlaşılmasında yekdilliyə gətirib çıxara bilməmişdir. Əksinə, yarım əsrdən artıq bir vaxt keçdikdən sonra hüquq ədəbiyyatında belə fikir söylənilir ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi həm təşkilati, həm də metodik nöqtəyi-nəzərdən çox aşağı səviyyədədir. Belə ki, bu fəaliyyətin özünün mahiyyətinin anlaşılmasında birmənalılıq yoxdur. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquqi aktların qeydiyyatı və ya rubrikasiyası ilə eyniləşdirilir. Buradan da sistemləşdirmənin növ və ya formalarının müəyyənləşdirilməsində müxtəliflik meydana çıxır.

Deməli, bu tədqiqat işində müzakirə edilən mövzu ilə bağlı ilk növbədə həll edilməli əsas nəzəri problemlər «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi» anlayışının işlənilib hazırlanması, onun əsasında qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin təsnifatının aparılması və qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin bir növü kimi məcəlləşdirmənin xarakteristikasının verilməsi, onun sistemləşdirilmənin digər növlərindən oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsindən ibarətdir.

Sovet və müasir hüquq ədəbiyyatında qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi anlayışına dair çoxsaylı müxtəlif fikirlərin təhlili onları aşağıdakı qaydada ümumiləşdirməyə imkan verir. Belə ki, bir sıra müəlliflər sistemləşdirməni cins anlayışı kimi qəbul edərək, ona qanunvericiliyin qaydaya salınması üzrə bütün fəaliyyəti daxil edirlər, bu zaman məcəlləşdirməni sistemləşdirmənin formalarından biri kimi müəyyən edirlər. Bəzi alimlər sistemləşdirmə anlayışının dar mənada başa düşülməsinin tərəfdarı kimi çıxış edərək, onu qanunvericiliyin məzmununun deyil, yalnız formasının təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırırlar. Bu zaman sistemləşdirmə məcəlləşdirmə prosesində istifadə edilən xüsusi metod kimi qiymətdirilir. Ayrı-ayrı müəlliflər «sistemləşdirmə» anlayışından ümumiyyətlə istifadə etmirlər, qanunvericiliyin qaydaya salınması üzrə bütün fəaliyyəti isə məcəlləşdirmə hesab edirlər, yaxud da «qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi» və ya «qanunvericiliyin qaydaya salınması» anlayışlarından istifadə edirlər.

İndi isə müasir hüquq ədəbiyyatında təklif edilən «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi» anlayışının tipik təriflərinə diqqət yetirək. V.M. Protasov tərəfindən təklif edilən tərifə görə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi «qanunvericiliyin sistemliliyini saxlamaq və hüququn subyektlərini zəruri normativ hüquqi informasiya ilə təmin etmək məqsədilə normativ materialın zahiri və daxili işlənilmə yolu ilə qaydaya salınması və təkmilləşdirilməsi üzrə fəaliyyətdir». A.V. Polyakov qanunvericiliyin sistemləşdirilməsini qüvvədə olan normativ hüquqi aktların texniki cəhətdən qaydaya salınması kimi müəyyən edir.

M.M. Rassolovun fikrincə, dövlətdə mövcud olan normativ material kütləsi daim artır, onun müəyyən sistemə salınmasını tələb edir və bu proses «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi» adlanır. Müəllif belə bir tərif təklif edir: «Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi – qanunvericiliyin qaydaya salınması, təkmilləşdirilməsi, onun vahid normativ hüquqi aktların və ya onların külliyyatlarının tərtibi yolu ilə müəyyən sistemə salınması üzrə fəaliyyətdir». D.V. Çuxviçevə görə, «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi normativ hüquqi aktların struktur nöqtəyi-nəzərdən qaydaya salınmasına yönələn müəyyən tədbirlər kompleksi kimi müəyyən edilə bilər».

Göründüyü kimi, bu təriflərdə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin məhz ayrı-ayrı cəhətlərinə (predmetinə, məqsədinə, subyektlərinə, üsul, xarakter və ya nəticələrinə) aksent edilir. Halbuki, «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi» anlayışı bütün bu əsas cəhətləri özündə ehtiva etməlidir.

Xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biri də «qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi» və «hüququn sistemləşdirilməsi» anlayışlarının nisbəti məsələsidir. Təbii ki, bir-birinə çox yaxın olan bu anlayışlar eyniləşdirilə bilməz. Lakin onlar arasında «çin səddi» də qurulmamalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən C.A. Kərimovun mövqeyini daha düzgün hesab edirik. Alim qanunvericiliyin sistemləşdirilməsini yalnız hüquqi aktların deyil, həmçinin hüquq normalarının sistemləşdirilməsi ilə əlaqələndirir. C.A. Kərimov qeyd edirdi ki, qüvvədə olan hüquq normaları onların rəngarəngliyi səbəbindən müəyyən qaydada sistemləşdirilir, praktikada onların tətbiqini yüngülləşdirmək və qarşılıqlı əlaqədə olan, bir-birini tamamlayan bütün hüquqi göstərişləri aşkar etmək üçün müəyyən bir qaydaya salınır. Müəllifə görə, qüvvədə olan hüquq normalarından istifadə məqsədlərindən asılı olaraq, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin müxtəlif növləri müəyyən olunur. Məsələn, ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrini tənzimləyən hüquq normalarını xronoloji və ya əlifba qaydasında sistemləşdirmək olar. Yaxud praktikada müvafiq hüquq sahəsinin onun tərkibinə daxil olan hüquq institutlarının məntiqi ardıcılığı baxımından sistemləşdirilməsi ehtiyacı yaranır. Nəhayət, praktikada qüvvədə olan bütün qanunvericiliyin bu və ya digər qaydada sistemləşdirilməsi həyata keçirilir. Müəllifin fikrincə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin bu növlərindən hər biri hüquqi aktların rahat dərk edilməsi və realizəsinin praktiki ehtiyaclarına uyğun gəlir.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsini yalnız hüquqi aktların deyil, habelə hüquq normalarının sistemləşdirilməsi ilə əlaqələndirilməsi fikrini inkişaf etdirərək, qeyd etməliyik ki, qanunvericilik bu halda normativ hüquqi sistem kimi tanınır. Bu da «hüquq sistemi» və «qanunvericilik sistemi» anlayışlarının bir-birinə çox yaxın olması faktından irəli gəlir.

Yuxarıda aparılan təhlil bizə aşağıdakı tərif təklif etməyə imkan verir.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquqi tənzimlənmənin sistemli təkmilləşdirilməsi, köhnəlmiş və ziddiyyətli normalardan azad olmaq, hüquqda boşluqların aradan qaldırılması və qüvvədə olan hüquq normalarının qaydaya salınması məqsədilə normativ hüquqi aktların qaydaya salınmış, daxilən uzlaşdırılmış sistem halına salınması üzrə özünəməxsus hüquqi fəaliyyətdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi ilə bağlı özünün birmənalı həllini tapmayan digər məsələ onun forma və ya növlərinin müəyyən edilməsi məsələsidir. Bu məsələdə də müxtəlif müəlliflər arasında fikir yekdilliyi yoxdur. Belə ki, bəzi müəlliflər yalnız iki formanın mövcudluğunu qeyd edirlər: inkorporasiya və məcəllələşdirmə (məsələn, C.A. Kərimov və L.S. Yaviç). Əksər alimlər isə hazırda normativ hüquqi sistemləşdirmənin üç əsas formasını fərqləndirirlər: inkorporasiya, konsolidasiya, məcəllələşdirmə. Məsələn, V.M. Protasov qeyd edir ki, «müasir hüquqşünaslıq sistemləşdirmənin əsas etibarilə üç növünü (üsulunu) bilir və istifadə edir – inkorporasiyanı, konsolidasiyanı və məcəllələşdirməni». Analoji mövqe digər müəlliflər üçün də xarakterikdir. Digərləri isə göstərilən üç formaya hətta qanunvericiliyin kartoteka qeydiyyatını da əlavə edirlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən A.V. Polyakovun mövqeyi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. O,

qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin dörd üsulunu fərqləndirir: təşkil və qeydiyyat, inkorporasiya, konsolidasiya, məcəllələşdirmə).

Hesab edirik ki, sözügedən məsələ ilə bağlı sistemləşdirmənin növü və forması anlayışları fərqləndirilməlidir. Burada forma anlayışı daha dar mənə daşır. Məsələn, sistemləşdirmənin zahiri və ya daxili formalarından bəhs etmək olar. Əgər inkorporasiya yalnız zahiri formada sistemləşdirməni ehtiva edirsə, məcəllələşdirmə həm zahiri, həm də daxili formada sistemləşdirməni nəzərdə tutur. Deməli, burada inkorporasiya və məcəllələşdirməyə (eləcə də konsolidasiyaya) münasibətdə sistemləşdirmənin növü anlayışından istifadə edilməlidir.

2.Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin inkişaf tarixi.

Avropada məcəllələşdirmə fəaliyyətinin rüşeymlərini isə artıq eramızın III-IV əsrlərində Roma imperiyasında müşahidə etmək olar. Elə codex sözü də məhz o dövrlərdən gəlir. Onun mənşəyi postklassik dövr Roma hüququnun əsas mənbəyi olan imperator konstitusiyaları ilə bağlıdır, çünki həmin bu külliyyatlar müəyyən dövr ərzində verilən imperator aktlarının texniki cəhətdən işlənməsinin nəticəsi idi.

Bütövlükdə, Roma-Bizans dövründə məcəllələşdirmə fəaliyyətinin əsas cəhəti kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə formalaşmış «məcəllə» anlayışı hüquq sisteminin inkişafının müəyyən mərhələsini yekunlaşdıran, toplanan "təcrübəni" ümumiləşdirən, hüquqi tənzimləmə sahəsində "qayda-qanun yaradan" bir külliyyat demək idi. Bu cür külliyyatlar qanunvericilik sisteminə daxil olan vahid akt kimi təsəvvür edilsə də, hələ müasir qanunvericilik aktı anlayışından tam uzaq idi.

Əvvələn, orta əsr külliyyatları, bir qayda olaraq, hüquqi partikulyarizm prinsipi əsasında tərtib edilirdi, yəni hər əhali qrupunun (etnik, konfessional, yaxud peşə qruplarının) və ya hər bir ərazinin öz normalar sistemi var idi və bu normalar sistemi müstəqil külliyyatlarda əks olunurdu. Dünyəvi qanunlar külliyyatı olan Vestqot kralı Erikin Məcəlləsi, II Alarixin Breviarisi, Burqund kralı Qundobadın Roma qanunu, Ostqot kralı Teodorixin edikti və kanonik hüquq külliyyatları kimi nəzərdən keçirilən Qratsianın Məcəlləsi, papa IX Qriqorinin dekretaliyaları toplusu (1234-cü il), 1582-ci il Kanonik hüquq toplusu kimi. Almaniyada isə əlavə olaraq şəhər hüququ, zem və len hüququ məvhumları da var idi. Onlardan hər birinin öz müstəqil topluları var idi.

İkincisi, həmin dövrdə məcəllələşdirilmiş aktların adı ilə bağlı vahid qayda mövcud deyildi. Maraq doğuran məqamlardan biri də odur ki, orta əsrlərdə, ümumiyyətlə burjuva inqilablarınadək olan dövrdə, qəbul edilən toplulardan heç biri rəsmən codex adını almamışdır, onlar daha çox qanunnamə, corpus, collectio, concordanta və s. adlar daşımışlar. Ehtimal ki, bu, codex sözünün imperator konstitusiyaları ilə bağlı olmasından irəli gəlirdi. Avropa dövlətlərində isə burjuva inqilablarınadək bu konstitusiyalara bənzər normayaratma aktları çox cüzi idi və bu səbəbdən də onların sistemləşdirilməsi zərurəti yaranmamışdır.

Üçüncüsü, orta əsrlər dövründə Qərbi Avropada hüquq sistemi inkişaf etdikcə məcəllələşdirilmiş aktlarının sahəvi "ixtisaslaşması" da artırdı. Bu daha çox XVI-XVIII əsrlərin məcəllələləri üçün səciyyəvi idi. Məsələn, 1524-cü ildə qəbul edilən "Ümumalman" məcəlləsi "Karolina" cinayət hüququ və cinayət prosesinə həsr edilmişdir. Artıq 1768 və 1787-ci illərdə isə Avstriya imperiyasında ayrıca Cinayət Qanunnamələri qəbul edilmişdir. Həmin dövrdə Bavariyada Mülki Məcəllənin də işlənilib hazırlanması məlumdur. Bu məcəllələr müstəqil qanunvericilik aktı kimi çıxış edirdi. Burada əvvəlki "barbar" məcəllələri üçün xarakterik olan mənbələrin sadə kompilyasiyası deyil, normativ materialın vahid qanun üçün səciyyəvi olan düzülüşü mövcud idi. Bu, artıq yeni tip məcəllələrin rüşeyminin yaranması demək idi.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycan hüququ üçün əsas xarakterik cəhətlərdən biri olmuşdur.

Daha çox islam hüququnun üstünlüyü ilə yadda qalan həmin dövrə aid tarixi təcrübənin öyrənilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, orta əsrlər (islamiyyət) dövrünün Azərbaycanında məcəllələşdirmə iki əsas amillə bağlı olmuşdur:

- 1) ölkəmizin ərazisində yaradılan və ya istilalar nəticəsində tərkibinə qatıldığı dövlətlərin daxili siyasətinin həyata keçirilməsi;
- 2) islamiyyətdən əvvəl formalaşan hüquqi sistemlərin qalıqlarının (söhbət ilk növbədə xristian albanların gündəlik həyatlarında rəhbər tutduqları kanonik hüquq normalarından gedir) sonrakı inkişafının təmin edilməsi.

Hüquqda bu ikiliyin nəticəsində demək olar ki, bütün orta əsr müsəlman dövlətlərində şəriətlə yanaşı, dövlət başçılarının verdikləri fərmanlar, həmçinin, müxtəlif adlarla qanunlar külliyyatı tərtib edilmişdir. Məsələn, Teymurilər dövlətində «Tüzükat-i Teymuri», Osmanlılarda isə sultan I Bəyazid, I Səlim və I Süleyman Qanununun verdikləri «Qanunnamələr» buna əyani sübutdur. Azərbaycanda 1470-1477-ci illərdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin verdiyi qanunnamə - «Həsən padşahın qanunlar kitabı» bu qəbildən olan hüquqi sənədlərdəndir. Onun bütün Ağqoyunlu dövləti ərazisində, ilk növbədə də Azərbaycanda qüvvədə olması faktı məlum olsa da, təəssüf ki, sənədin mətni dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu barədə yalnız həmin dövrə aid yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlarla kifayətlənməli oluruq [67]; [56, 58-94]. Həmin mənbələr isə, nəinki Qanunnamənin strukturu və texniki-hüquqi cəhətləri, heç onun məzmununu barəsində də dolğun məlumat vermir. Buradan sadəcə olaraq onu əldə edə bilirik ki, Qanunnamə kəndlilərin hüquqi vəziyyətindən, onların dövlətə və feodallara ödəyəcəkləri vergi və mükəlləfiyyətlərin növü və miqdarından, dövlətin qoyduğu öhdəlikləri pozmağa görə təyin edilməli olan cəza tədbirlərindən bəhs edirdi. Bir sözlə, bu, həmin dövrün müsəlman ölkələrinin eyni adlı hüquqi aktları üçün ənənəvi olan məzmun idi. Digər tərəfdən, mənbələrdən həmin qanunnamənin hansı tarixi şəraitdə və konkret olaraq kimlərin iştirakı ilə tərtib edilməsini də kifayət qədər aydın müəyyən etməyə imkan vermir.

Məcəllələşdirmə işinin tarixi inkişafında ən yüksək mərhələ kimi isə burjua inqilablarından sonrakı dövrdə Avropa ölkələrindəki məcəllələşdirməni qeyd etməliyik. Bu dövrdə əvvəlkilərinə nisbətən "məcəllələşdirmə" anlayışı bir hüquqi hadisə kimi özünə tam şəkildə yaşamaq hüququ qazanır. Onun müasir interpretasiyasının əsası da həmin dövrdə qoyulur. Məhz elə bu dövrdən də məcəllələşdirmə işinin əsasında dövlətin aktiv hüquqyaratma fəaliyyəti ideyası dayanmağa başlayır

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məcəllələşdirmə anlayışını ifadə edən termin də ilk dəfə elmi dövriyyəyə məhz həmin zamanlarda daxil edildi. O vaxtlar Qərb hüquqşünasları, filosof və mütəfəkkirləri məcəllələşdirməyə yeni qanunvericiliyin təsbiti forması kimi baxırdılar. Bu forma əvvəlki hüquq sistemində mövcud olan pərakəndəliyi, mənbə müxtəlifliyini, ziddiyyətləri və boşluqları aradan qaldırmalı, normativ müddəaların məntiqi cəhətdən düzgün, ardıcıl, qüsursuz düzülüşünü bərqərar etməli, onların vahidliyinin, əlverişliliyinin və anlaşılqlılığının təminatçısı olmalı idi. Təbii ki, burada hüquq normalarının tək-cə forma baxımından deyil, eyni zamanda məzmun cəhətdən də təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrün hüquqi təlimlərində məcəllələşdirmə qanunvericiliyin bir sahəsi – cinayət qanunvericiliyi üçün son dərəcə zəruri olan bir mütərəqqi tədbir kimi əsaslandırılırdı (məsələn, XVIII əsr Avropa maarifçiləri Ç. Bekkariyanın və M. Volterin yaradıcılığında olduğu kimi).

Praktiki nöqteyi-nəzərdən götürüldükdə isə, müasir genişmiqyaslı məcəllələşdirmə işinin əsası inqilabdan sonrakı Fransada, xüsusilə də XIX əsrin əvvəllərində imperator I Napoleonun apardığı hüquqi islahatlar nəticəsində qoyulmuşdur. Daha sonra isə birincilik Almaniyaya keçmişdir. Hər iki ölkənin bu sahədəki təcrübəsi sonralar bütün qitə Avropasına yayılaraq, tamamilə yeni bir hüquq ailəsinin (hüquq sistemləri qrupunun) formalaşmasına gətirib çıxardı. Burada qeyd edilməli əlamətdar xüsusiyyətlərdən biri də həmin hüquq ailəsi çərçivəsində Roma-Bizans ənənələrinin istər hüquqi tənzimləmənin forması, istərsə də məzmununu baxımından davamı idi [65, 120-124, 244-246].

Ümumiyyətlə götürüldükdə, qitə Avropası ölkələrində məcəllələşdirmə zamanı ilk baxışdan hər şey qədim zamanların qanunlar külliyyatlarının tərtibi kimi idi. Lakin əslində o dövrdən yalnız ümumi ideya qalmışdır və müasir dövr məcəllələrini qədim zamanlardakı sələflərindən fərqləndirən çoxlu cəhətlər vardır. Bu fərqlər ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər.

Yeni məcəllələrin qəbulu əsasında burjua inqilablarının təsiri ilə köhnə feodal hüququnun tamamilə aradan qaldırılması və yeni, vahid milli hüquq sisteminin formalaşması dayanırdı, yəni burada sırf

texniki-hüquqi məqamlardan daha çox global siyasi, iqtisadi və ideoloji-mədəni dəyişikliklər əsas rol oynamağa başlayır.

Yeni dövr Avropa məcəllələşdirməsi sahəvi prinsipə əsaslanmışdır. Məsələn, Fransada XIX əsrin əvvəllərindəki məcəllələşdirmə müəyyən hüquq sahələri üzrə norma və institutları əhatə etməklə beş məcəllənin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir: Mülki Məcəllə (1804-cü il), Mülki-Prosessual Məcəllə (1806-cı il), Ticarət Məcəlləsi (1807-ci il), Cinayət-Prosessual Məcəllə (1808-ci il) və Cinayət Məcəlləsi (1810-cu il). Beləliklə, hüquq tarixində ilk dəfə olaraq məcəllələşdirmə fəaliyyəti hansısa bir hüquq sahəsini əhatə edən məcəllənin qəbulu ilə kifayətlənməyib bütün əsas hüquq sahələri üzrə həyata keçirilmişdir. Nəticədə «bir məcəllə-bir sahə» prinsipi bərqərar olmuşdur. Eyni prinsip XIX ikinci yarısında Almaniyada da öz təsdiqini tapmışdır.

Yeni dövrün Avropa məcəllələşdirmələri nəticəsində ilk dəfə olaraq məcəllələşdirilmə işi birdəfəlik proses olmayıb, demək olar ki, XIX-XX əsrləri bütövlükdə əhatə etmiş və vahid bir proses kimi bir neçə dövrə bölünürdü. Belə ki, Fransa və Almaniyada məcəllələşdirmənin dövrləşdirilməsi ümumi olaraq aşağıdakı kimi aparıla bilər:

- 1) «klassik» hüquq sahələrini əhatə edən müasir tipli ilk məcəllələrin qəbul edilməsi (XIX əsr);
- 2) əvvəlki dövrdə qəbul edilmiş məcəllələrin təkmilləşdirilməsi – onlara dövrün tələblərinə uyğun olaraq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi (XX əsrin əvvəlləri və ortaları) parallel olaraq bəzi sahələrdə «məcəllələsizləşdirmə», yəni məcəllədən kənar çoxlu sayda cari qanunların qəbulu vasitəsilə məcəllələrin faktiki olaraq tədricən qüvvədən düşməsi prosesinin güclənməsi;
- 3) məcəllələrin yeni redaksiyada qəbul olunması və ya onların tamamilə yeni aktlarla əvəzlənməsi və parallel olaraq yeni «kompleks» məcəllələrin qəbul olunması [48, 572-579]. Göründüyü kimi, qitə Avropasında məcəllələşdirmənin inkişafında iki mühüm tendensiya üzə çıxmaqdadır – daimi olaraq həyata keçirilən məcəllələşdirmənin əks proses kimi məcəllələsizləşdirmə ilə çulğalaşması və məcəllələşdirmənin getdikcə yeni-yeni sahələri əhatə etməsi.

Məşhur fransız hüquqşünası Rene Davidin təbirincə desək, məcəllələr "hüquqda yeni bir dövrün – qanunvericilik hüququ dövrünün başlanmasını bildirirdi"

Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmasından sonrakı dövrdən başlayaraq, Azərbaycanda müstəqil surətdə hüquq yaradıcılığı və məcəllələşdirmə işi həyata keçirilməmişdir, çünki bütün qanunvericilik aktları imperiyanın mərkəzindən verilir, bu zaman yerli hakimiyyət orqanlarının həmin prosesdə iştirakına yol verilmirdi.

Lakin Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycanda ümumimperiya qanunları ilə yanaşı, islam hüququ və yerli adətlər də (məhdud şəkildə, əsasən ailə-nikah, vərəsəlik münasibətləri sahəsində) tətbiq edilirdi. Hətta ilk illərdə gömrük rüsumları və ticarət sahəsindəki vergilərlə bağlı xanlıqlar dövrünə aid qanunvericilik aktları (məsələn, keçmiş Şəki xanlığında Məhəmməd Həsən xanın «Dəstur əl-əməli» kimi) hüquqi qüvvəsini saxlayırdı. Odur ki, Azərbaycanda orta əsr dövründə hakim olan hüquq sistemi Rusiya imperiyası ağalığının ilk illərində öz əhəmiyyətini, qismən də olsa, saxlamışdır.

Maraqlıdır ki, bu dövrdə qanunvericiliyin Avropa ənənələrini rəhbər tutan Rusiyanın bir sıra dövlət və elm xadimləri imperiyanın müstəmləkə əhalisi üçün (ilk növbədə Qafqaz əhalisi üçün) islam hüququnun normalarını sistemləşdirən qanunlar toplusunun verilməsini təklif edirdi

AXC-nin qanunvericilik sistemini çoxlu sayda və müxtəlif adlarda normativ hüquqi aktlar təşkil etmişdir. Onların böyük əksəriyyəti çar Rusiyasının və Müvəqqəti hökumətin dövründə qəbul edilən aktlardan ibarət idi. Həmin sənədlər sırasında məcəllələşdirilmiş aktlar da az deyildir.

Azərbaycan SSR-də ilk geniş məcəllələşdirmə fəaliyyətinə isə, bütün digər sovet respublikalarında olduğu kimi, 1922-ci ildən başlanılmışdır.

Bunun nəticəsində nəzərdən keçirilən dövrdə qəbul edilən bütün normativ hüquqi aktlar, istər məcəllə (məsələn, Azərbaycan SSR Cinayət (1922 və 1927-ci illər), Nikah, Ailə, Qəyyumluq və Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı haqqında (1928-ci il), Cinayət-Prosessual (1923-cü il), Mülki (1923-cü il), Mülki-Prosessual (1925-ci il), Torpaq (1923-cü il) Məcəllələri və s.), istərsə də digər vahid qanunvericilik aktları (1922-ci il tarixli «Azərbaycan SSR Məhkəmə quruluşu haqqında» Əsasnamə kimi) forma və məzmun cəhətdən, ayrı-ayrı müddəalar nəzərə alınmazsa, eyni adlı Rusiya məcəllələrinə bənzəyirdi.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda həyata keçirilən məcəllələşdirmə işinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırmağa imkan verir. İlk dəfə olaraq, Azərbaycanda sahəvi məcəllələşdirmə həyata keçirilmişdir. Onun aparılmasının əsası rolunu hüquq elmində formalaşmış qanunvericilik sistemi və onun sahələrə bölgüsü haqqındakı təsəvvürlər oynamışdır. Bunun nəticəsində Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-Prosessual, Nikah-Ailə, Qəyyumluq və Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı, Torpaq, Meşə, İslah-Əmək Məcəllələri, «Məhkəmə quruluşu haqqında» Əsasnamə tərtib edilmişdir.

Lakin başqa müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycanda məcəllələşdirmə bütün sahələri əhatə etməmişdir, yəni məhdud səciyyə daşmışdır, çünki yalnız «klassik sahələrə» aid, yəni müvafiq hüquq sahəsinə uyğun olan normalar sistemləşdirmişdir. Hətta layihə səviyyəsində belə kompleks sahəvi məcəllələrin (məsələn, Ukrayna SSR-də tərtib edilən Sosial Təminat haqqında, Səhiyyə haqqında, Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hüquq və imtiyazları haqqında Məcəllələrin layihələri kimi) müzakirəsi həyata keçirilməmişdir. Doğrudur, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (XDİK) təşəbbüsü ilə 1925-ci ildə inzibati qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi cəhdi olsa da, bu layihə qəbul edilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Azərbaycanda ilk dəfə məcəllələşdirmə fəaliyyətinin müəyyən sabit mexanizmi formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Azərbaycanda ilk dəfə məcəllələşdirmə fəaliyyətinin müəyyən sabit mexanizmi formalaşmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərdəki məcəllələşmə nəticəsində onun forması sahəsində əvvəlki dövrlərə nisbətən əhəmiyyətli yeniliklər baş vermişdir. Belə ki, ilk dəfə olaraq məcəllə, əsasnamə və nizamnamə kimi aktlar arasında bir növ «əmək bölgüsü» müəyyənləşdirilirdi: məcəllələr yalnız klassik qanunvericilik sahələrinin sistemləşdirilməsi üçün istifadə edilirdi; spesifik dövlət orqanlarının təşkili və fəaliyyətini tənzimləyən normativ materialın (məsələn, məhkəmə quruluşu və prokurorluq haqqında normaların) qruplaşdırılması üçün, habelə ayrı-ayrı institutlar səviyyəsindəki məcəllələşdirmə işi üçün isə müvafiq olaraq əsasnamə və nizamnamələrdən istifadə olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, 60-80-ci illərin məcəllələşməsi daha güclü elmi-nəzəri bünövrəyə əsaslanırdı. Artıq 50-ci illərin ikinci yarısından, yəni sovet partiya-dövlət orqanlarının rəsmi aktlarında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və sistemləşdirilməsinə dair qərarların qəbul edildiyi andan, elmi və tədris ədəbiyyatında bu sahəyə müəyyən maraq oyanmışdır. Məcəllələşmə anlayışı, onun əsas cəhətləri, sistemləşdirmə, inkorporasiya və konsolidasiya kimi hüquqi kateqoriyalarla nisbəti, məcəllələşmənin formaları, həyata keçirilməsinin üsul və vasitələri, mərhələləri və s. məsələlər həmin tədqiqatların diqqət mərkəzində olmuşdur.

İttifaq səviyyəsində müvafiq qanunvericiliyin Əsasları və ya Əsas başlanğıclarının qəbulu vasitəsilə məcəllələşdirmə prosesinin mərkəzləşdirilməsi bu dövrdə nisbətən gücləndirilmişdir. Həmin normativ hüquqi aktlar müvafiq qanunvericilik sahəsinin ümumi prinsiplərini, əsas institutlarını müəyyənləşdirirdi. Respublika məcəllələri isə Əsaslarda (və ya Əsas başlanğıclarda) müəyyən edilmiş ümumi müddəaları olduğu kimi təkrarlayaraq, həmin sahəyə dair digər məsələləri tənzimləyirdi. Bir qayda olaraq, müvafiq sahəvi Əsaslardakı üslub, dil və terminologiya respublika məcəllələrində də

saxlanılırdı. Ümumiyyətlə, nəzəriyyə və təcrübə onlar arasında ciddi fərqlərin olmasını qəbul etmirdi. Xronoloji cəhətdən Əsasların qəbulu müvafiq məcəllənin və ya qanunun təsdiqindən əvvəldə gəlməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrə nisbətən məcəllələşdirilən sahələr dairəsi qismən, inzibati, mənzil, əmək və digər qanunvericilik sahələri hesabına genişlənməmişdir. Azərbaycan SSR-də yeni qəbul edilən məcəllələşdirilmiş qanunvericilik aktları cüzi istisnalar nəzərə alınmaqla Rusiyanın normativ aktları ilə bir çox məsələlərdə eyniyyət təşkil edirdi.

XX əsrin 60-80-ci illərində qəbul edilən məcəllələr əvvəlkilərə nisbətən üslub, terminologiya və rubrikasiya cəhətdən daha mükəmməl idi. Burada qeydlərin, maddələrin, bəndlərin sayı azaldılmış, çətin və uzun ifadə və cümlələrin əvəzinə yığcam, birmənalı və terminoloji cəhətdən dövrün ictimai münasibətlərini əks etdirən söz birləşmələri və cümlələr istifadə edilmişdir.

1960-1985-ci illərdə həyata keçirilən məcəllələşmə işi mövcud ənənənin qorunub-saxlanması sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Bunu, müvafiq aktların hazırlanması və təsdiq edilməsi qaydalarına, xüsusən də strukturu və tənzimlədiyi münasibətlər dairəsinə aid olaraq söyləmək mümkündür. Belə ki, bütün «klassik» məcəllələrin (Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-Prosessual Məcəllələrin) strukturu, normativ materialın yerləşməsi ardıcılığı, hətta bəzi əsas terminlər, onların məna yükü olduğu kimi saxlanılmışdır. Fikrimizcə, bu tədqirəlayiq hal hesab edilməlidir.

Lakin XX əsrin ortaları və ikinci yarısında qəbul edilmiş məcəllələr yenə əvvəlki tək sabit deyildi. SSRİ-də qanunvericiliyin üçüncü dəfə məcəllələşməsinə cəhdlər artıq ikinci mərhələnin başa çatmasından bir qədər sonra, 1988-1989-cu illərdə həyata keçirilmişdir.

Sovet dövrünün sonlarına yaxın qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin yeni mərhələsi ilə bağlı bir əlamətdar halı qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Qanunverici, uzaq 20-ci illərin əvvəllərində olduğu kimi, məcəllələşdirmə işinə yenə də cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyindən başladı. Yeri gəlmişkən, 1958-ci ildə də ilk məcəllələşmə aktı «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin Əsasları» olmuşdur. Bu da bir növ XX əsrin məcəllələşdirmə işinin sovet ənənəsidir. Bütün sovet məcəllələri üçün səciyyəvi olan digər mühüm cəhət isə onların hamısının istər nəzəri, istərsə də praktiki olaraq sovet hüququnun müəyyən inkişaf mərhələlərinə uyğun gəlməsidir. Bunu sadəcə olaraq həmin tədbirin həyata keçirilməsinin ümumi xronologiyasına və onun mərhələlərinin necə bir-birini əvəz etməsinə nəzər yetirdikdə, təsdiq etmək çətin deyildir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən qanunvericiliyin ilk məcəllələşdirilməsi hüquq tariximizdə əhəmiyyətli hadisələrdən birini təşkil etmişdir. Bir hüquqi hadisə kimi onun əsas cəhətlərindən biri sovet dövründə qəbul edilmiş ənənələri qismən mənimsəməklə yanaşı, hüquqi müddələrin yeni Avropa qyadalarına uyğunlaşdırılmasından ibarət olmuşdur.

Məhz ikincinin üstünlük təşkil etməsinə görə onu 20-30-cu illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən məcəllələşdirmə kimi yenilikçi hesab etmək olar. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən məcəllələşdirmənin ən mühüm tərəflərindən biri onun hüquqi sistemin inkişafına təsir göstərən əsas hadisələrlə həmahəng inkişafı olmuşdur. Bu baxımdan məcəllələşdirmənin dövrləşdirilməsini də qiymətləndirmək olar.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bu dövrdə məcəllələşdirmə fəaliyyəti üç mərhələdən keçmişdir: ilkin, hazırlıq dövrü hesab edilən 1992-1995-ci illər, məcəllələşdirmənin geniş vüsət aldığı 1995-2000-ci illər və nəhayət, qəbul edilmiş məcəllələrin təkmilləşdirilməsindən, həmçinin bir sıra yeni məcəllələrin təsdiq olunmasından ibarət üçüncü mərhələ. Məcəllələşdirmənin ümumi inkişafına təsiri baxımından qeyri-bərabər olan ilk iki dövrdən hər biri eyni zamanda, təkrarolunmaz və əhəmiyyətli cəhətlərə də malik olmuşdur.

Bununla bərabər məcəllələşdirmə, prinsiplərinin, məcəllələrin hazırlanması, təsdiqi prosedurlarının, nəhayət məcəllələrin texnik-hüquqi parametrlərinin formalaşması baxımından ikinci mərhələnin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki birinci mərhələ daha çox hazırlıq səciyyəsi daşmışdır. Bu zaman Azərbaycan qanunvericilik sistemi hələ özünün formalaşma mərhələsini başa çatdırmamış, müəyyən, yeni sahələrlə bağlı tək-tük qanunlara üstünlük verilmişdir.

İkinci mərhələdə isə daha çox sayda məcəllələr qəbul edilmiş və onların Azərbaycan hüquq sistemində əhəmiyyətli təsiri də böyük olmuşdur. Bu dövr həm də qanunvericilik texnikası və prosesi cəhətdən də mühüm fərqlərə malik olmuşdur. İkinci mərhələdə qəbul edilən məcəllələşdirilmiş aktları forma, dil və üslub baxımından əvvəlkilərdən köklü şəkildə fərqlənir.

Lakin aralarında müəyyən fərqlərin olmasına baxmayaraq qeyd olunan mərhələlərin hamısı vəhdətdə götürülməlidir. Məcəllələşdirmə prosesini nəzərdən keçirilməsi buna ilk əyani sübutdur. Bütün mərhələlərdə məcəllələşdirilmiş aktların hamısı hələ sovet dövründə formaşmış və müasir dövrdən müəyyən dəyişikliklərdə gəlib çatmış vahid sxem üzrə təsdiq edilmişdir. Bu sxem təkcə məcəllələr üçün deyil, həm də cari qanunlar üçün də eynidir. Məcəllələrlə bağlı burada bir sıra özəlliklər də vardır. Bunların sırasında məcəllələrin hazırlanması və qəbulu prosedurlarının nisbətən uzun müddətə başa gəlməsini, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qanunvericilik təşəbbüsünə malik subyektlərdən biri kimi bu prosədə aktiv iştirakını, layihlərin hissə-hissə oxunuşlardan keçməsinə, layihələrin xüsusi idarələrarası işçi qrupları çərçivəsində hazırlanmasını və s. göstərmək olar.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında məcəllələşdirmə prosesi qanunvericiliklə ayrılmaz şəkildə inkişaf etdiyinə görə, həmin prosədə baş verən bütün mühüm dəyişikliklər onun özündən daha çox qanunvericilik prosesindəki dəyişikliklərlə əlaqədar olmuşdur.

Sovet dövründən qalma bir çox ənənələr saxlanılsa da, ilk növbədə yeni təşkilatların bu prosesə qatılması və yeni münasibətlərin meydana gəlməsi qanunyaradıcılığı prosesini bir qədər təkmilləşdirmişdir. Söhbət təkcə respublikamızda yaradılan yeni qurumlardan deyil, həmçinin beynəlxalq təşkilatların bu proseslərə təsirindən gedir.

Müstəqil Azərbaycanda XX əsrin ikinci yarısında həyata keçirilən məcəllələşdirmə təcrübəsinin öyrənilməsi gələcəkdə hüquqyaratma fəaliyyətinin, qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsinə, bu sahədə müəyyən qüsur və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına şərait yaradacaq bir sıra təkliflərin irəli sürülməsinə əsas verir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Azərbaycan Respublikasında bütün hüquqyaratma fəaliyyətini, o cümlədən də məcəllələşdirməni tənzimləyən əsas sənədlərdən biri kimi «Normativ hüquqi aktlar haqqında» yeni Qanunun qəbul edilməsi və bu Qanunda bütövlükdə hüquqyaratma fəaliyyətinin prinsiplərinin, eləcə də məcəllələşdirmə aktlarının hazırlanması, razılaşdırılması və təsdiqi, onların texniki-hüquqi xüsusiyyətləri ilə bağlı xüsusi müddəaların əks olunması zəruridir.

2) «Normativ hüquqi aktlar haqqında» yeni Qanunda məcəllələrə digər adi qanunlarla müqayisədə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində prioritetə malik xüsusi qanun statusu verilsin. Bu səbəbdən həmin qanunda məcəllələrin cari qanunlara nisbətən üstün hüquqi qüvvəyə malik olması haqqında müddəa təsbit olunmalıdır; məcəllələrə aid müddəalarla yanaşı, onların təsdiq edilməsi haqqında qanunlarla da bağlı xüsusi müddəa təsbit edilərək, həmin qanunların məzmununa aid tələblər konkretləşdirilməlidir.

3) «Normativ hüquqi aktlar haqqında» yeni Qanunda həmçinin məcəllələrin struktur xüsusiyyəti kimi bölmə və fəsilərin Ümumi və Xüsusi hissələrdə birləşdirilməsinin mümkünlüyü haqqında müddəa da əks olunsun. Bu zaman göstərilməlidir ki, məcəllələrin Ümumi hissəsinə tənzimlənən ictimai münasibətlərlə bağlı əsas müddəalar (prinsiplər, məcəllədə istifadə edilmiş əsas anlayışların tərifləri və s.), xüsusiləşdirilmiş normativ müddəalar (prezumpsiya və preyardisiyalar), bütövlükdə məcəllənin

tənzimlədiyi münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edən hüquqi norma və institutlar daxil edilir. Məcəllənin Xüsusi hissəsinə aid olaraq isə onun tərkibində həmin məcəllə ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin konkret növləri ilə bağlı norma və institutların əks olunduğu göstərilməlidir. Burada həmçinin göstərilməlidir ki, məcəllənin Ümumi və Xüsusi hissələri vahid normativ hüquqi aktın tərkib hissələridir və onların maddələrinin, fəsil və bölmələrinin nömrələnməsi müvafiq hisəyə aidiyyətindən asılı olmayaraq vahid qaydada həyata keçirilir.

4) 10 illik müddətə hesablanmış Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin inkişafının ümumdövlət proqramı qəbul edilsin. Bu proqramda iki əsas bölmə nəzərdə tutmaq məqsədəuyğun olardı: 1) yeni qanunların qəbulu və 2) qüvvədə olan qanunvericiliyin qaydaya salınması. Sonuncu bölmə sistemləşdirmənin bütün növləri, o cümlədən məcəllələşdirmə, üzrə kompleks tədbirlər nəzərdə tutmalıdır. Məhz belə bir ümumdövlət proqramını əsasında qanunvericilik işlərinin perspektiv və cari planlaşdırılması (qanun layihələrinin hazırlanması üzrə icraçıları və icra müddətləri müəyyən edilməklə) həyata keçirilə bilər. Proqramda habelə Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasını tələbləri nəzərdə tutulmalıdır.

5) Yeni məcəllələşdirilmiş aktların layihələrinin hazırlanması da planlı və sistemləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə bir işi həyata keçirməmişdən öncə müvafiq elmi tədqiqatlar aparılmalı, onların nəticələri əsasında isə Azərbaycanda qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin ümumi konsepsiyası hazırlanmalıdır. Bu konsepsiyada qanunvericiliyin müəyyən sahələrinin sistemləşdirilməsinin zəruriliyi və aktualığı əsaslandırılmalı, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri müəyyən edilməli, müvafiq adekvat formaları təklif edilməli, qanunvericiliyin müvafiq sahəsinin məcəllələşdirilməsinin predmeti və həcmi, habelə yeni məcəllələşdirilmiş aktların adı və məzmunu müəyyənləşdirilməli, qüvvədə olan məcəllələrin təkmilləşdirilməsi üzrə əsas müddəalar əks olunmalıdır.

3.Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi növləri və mahiyyəti

İlk növbədə sistemləşdirmənin növlərinin fərqləndirilməsinin meyarları müəyyən edilməlidir. Hesab edirik ki, bu qismdə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin predmeti, məqsədi, subyektləri, forma, xarakter və nəticələri, sistemləşdirilmiş aktın qanunvericilik sistemində yeri çıxış edə bilər.

Beləliklə, bu meyarlardan çıxış edərək və habelə hüquq ədəbiyyatında bu məsələ ilə bağlı mövcud müddəaları ümumiləşdirərək, sistemləşdirmənin növlərini aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

1) Predmet meyarına görə fərqlər.

İncorporasiyanın predmetini əsas etibarilə qüvvədə olan normativ hüquqi aktlar təşkil edir. Bununla belə, xronoloji incorporasiya zamanı qanuni qaydada ləğv edilmiş və ya qüvvəsini itirmiş normalar bura daxil edilə bilər.

Konsolidasiyanın predmetinə ictimai münasibətlərin eyni sahəsində fəaliyyət göstərən eyni hüquqi qüvvəyə malik qüvvədə olan bir neçə normativ hüquqi aktın məzmununa görə bir-birinə yaxın və ya bir-birini təkrar edən normaları daxildir.

Məcəllələşdirmənin predmetini yekcins ictimai münasibətləri nizama salan hüquq normalarının sistemi (hüquq sahəsi, hüquq yarım sahəsi, hüquq institutu) təşkil edir. Bura həm əvvəllər müxtəlif aktlarda ifadə olunan, yalnız ictimai münasibətlərin eyni sahəsini tənzimləyən normalar, həm də əvvəllər qüvvədə olan normalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni normalar daxildir.

2) Məqsəd meyarına görə fərqlər.

İncorporasiya ən minimum tələblərlə qanunvericiliyin müəyyən qaydaya (əlifba sırası ilə, xronoloji qaydada və s.) salınması, normativ hüquqi aktların istifadəçilər üçün əlçatan olmasını və istifadənin əlverişliliyini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Konsolidasiya normativ hüquqi aktların sayının azaldılması, hüquqi tənzimləmə formasının yaxşılaşdırılması və konkret münasibətlərin tənzimlənməsi üçün lazım olan normaların axtarışının asanlaşdırılması məqsədi daşıyır.

Məcəllələşdirmədə əsas qayə yeni normaların yaradılmasından ibarətdir; məcəllələşdirmə vasitəsilə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin rəsmi surətdə təsbiti həyata keçirilir, yeni ictimai münasibətlər hüquqi tənzimləmə dairəsinə cəlb edilərək, sabit və dayanıqlı forma alır. Digər tərəfdən isə məcəllələşdirmə həm də artıq mövcud olan normativ materialın sistemləşdirilməsidir.

3) Sistemləşdirməni həyata keçirən subyektə görə fərqlər.

İnkorporasiyanı, bir qayda olaraq, hüquq normasını ləğv etməyə, dəyişdirməyə və ya yeni norma müəyyən etməyə səlahiyyəti olmayan sistemləşdirici orqan (məsələn, ədliyyə nazirliyi) və ya nadir hallarda ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər aparır. Onlar yalnız hüquqyaratma orqanının etdiyi dəyişiklik və əlavələri topluda əks etdirirlər.

Məcəllələşdirmə fəaliyyəti ilə konstitusiyaya və ya başqa qanuni səlahiyyətlər əsasında yalnız səlahiyyətli hüquqyaratma orqanları məşğul olur.

Konsolidasiya da səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

4) Sistemləşdirmənin xarakter və forması meyarına görə.

İnkorporasiya hüquqyarama xarakteri daşımır. İnkorporasiya nəticəsində qüvvədə olan qanunvericilik zahirən işlənir, yəni normativ hüquqi aktlar müəyyən qaydada: əlifba, xronoloji və ya predmet qaydasında birləşdirilir, daha doğrusu, onların zahiri cəhətdən qaydaya salınmasına nail olunur.

Konsolidasiya normativ-hüquq aktlarının sistemləşdirilməsi formasına görə daha çox inkorporasiyaya yaxınlaşır. Bununla belə, konsolidasiya hüquqyaratmanın bəzi əlamətlərini özündə əks etdirir (məsələn, normativ hüquqi aktın məzmununda ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yolu ilə dəyişiklik edilməsi).

Məcəllələşdirmə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin hüquqyaratma xarakteri daşıyan növüdür. Bu zaman qanunvericilik həm zahirən, həm də daxilən, həm forma, həm də məzmun etibarilə sistemləşdirilir.

İnkorporasiya həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi xarakter daşıyarsa, konsolidasiya və məcəllələşdirmə yalnız rəsmi xarakter daşıyır.

5) Nəticə meyarına görə fərqlər.

İnkorporasiya və konsolidasiya ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yeni heç bir şey gətirmir.

İnkorporasiyada qüvvədə olan normativ hüquqi aktların məzmunu mahiyyət etibarilə dəyişdirilmir, onlar yalnız müəyyən qaydada birləşdirilir.

Konsolidasiya nəticəsində ictimai münasibətlərin eyni sahəsinə aid qüvvədə olan bir neçə normativ hüquqi akt onların məzmunu dəyişilmədən toplu xarakterli vahid normativ hüquqi aktda birləşdirilir.

Məcəllələşdirmə nəticəsində ictimai münasibətlərin eyni sahəsinə aid olan normalar həm zahirən, həm də daxilən, həm forma, həm də məzmun etibarilə sistemləşdirilir, öz tərkibinə habelə əvvəllər qüvvədə olan normalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən normaları da daxil edən yeni toplu xarakterli vahid normativ hüquqi akt yaranır. Belə akt ictimai həyatda mümkün ola bilən dəyişiklikləri nəzərə alır və gələcəkdə yarana bilən daha təkmil ictimai münasibətləri tənzimləməyə qadir olur.

6) Qanunvericilik sistemində yerinə görə.

Bu meyarla görə, inkorporasiya və konsolidasiyadan fərqli olaraq, məcəllələşdirmə aktı hüquqyaratma aktı kimi ictimai həyatın müəyyən sahəsində fəaliyyət göstərən aktların içərisində əsas yer tutur. Bu akt konkret hüquq sahəsinin tənzimləmə predmeti olan ictimai münasibətləri əsas etibarilə tənzimləyir (məsələn, Torpaq Məcəlləsi). Həmin hüquq sahəsinin bütün normaları üçün rəhbər əhəmiyyətə malik olan ümumi prinsiplər də bu aktın məzmununda əks olunur.

Yuxarıdakı müqayisəli təhlil bizə bu nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Birincisi, inkorporasiya, konsolidasiya və məcəllələşdirmə öz aralarında fərqlənərək, müstəqil əhəmiyyətə malikdirlər və eyni zamanda qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin bir-birilə sıx əlaqədə olan növləridir. İnkorporasiya və konsolidasiya qanunvericiliyin məcəllələşdirmə növündə sistemləşdirilməsinin müqəddəm şərti ola bilər.

İkincisi, konsolidasiya inkorporasiya və məcəllələşdirmənin bəzi cəhətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, normativ-hüquq aktlarının sistemləşdirilməsi formasına görə konsolidasiya daha çox inkorporasiyaya yaxınlaşır. Ondan məcəllələşdirmə zərurəti və ya imkanı olmayan yerdə istifadə edilir. Konsolidasiya eyni normativ materialın birləşdirilməsi, aktların sayının azaldılması və hüquqi tənzimləmə formasının yaxşılaşdırılması üçün səmərəli vasitəyə çevrilir. Bundan əlavə, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yeni heç bir şey gətirməməsi isə onu inkorporasiya ilə yaxınlaşdırır. Konsolidasiya aktı toplu xarakterli normativ hüquqi aktdır və bu cəhətdən o, məcəllələşdirməyə yaxındır.

Üçüncüsü, məcəllələşdirmə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin ən mürəkkəb və təkmil növüdür. Onun qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin digər növlərindən başlıca fərqi hüquqyaratma xarakteri daşmasıdır. Məcəllələşdirmənin köməyi ilə vahid, hüquq və məntiq baxımından bütöv, daxilən uzlaşmış normativ hüquqi akt yaradılır. Məcəllələşdirmə prosesində yaradılan aktın layihəsinə hələ öz əhəmiyyətini itirməmiş olan mövcud normalar və ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsinin tənzimlənməsinə keyfiyyət dəyişiklikləri gətirən yeni yaradılmış normalar daxil edilir. Məcəllələşdirmə nəticəsində yaranan normativ hüquqi aktlar ictimai münasibətlərin uzunmüddətli tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur.

Beləliklə, bütün göstərilən əlamətləri nəzərə almaqla məcəllələşdirməyə aşağıdakı tərif verə bilərik.

3. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi texnikası. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti

«Məcəllələşdirmə texnikası» anlayışı üçün «qanunvericilik texnikası» cins anlayışı olduğundan, birincinin təhlilinə sonuncunun aydınlaşdırılmasından başlayaq. Məsələ burasındadır ki, elmi ədəbiyyatda «qanunvericilik texnikası» anlayışı barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Fikrimizcə, qanunvericilik texnikasının normativ aktların hazırlanması zamanı istifadə edilən hüquqi vasitələrin və fəndlərin məcmusu, bu vasitə və fəndlərin istifadə edilməsi qaydası və bunun nəticəsində normativ aktların əldə edilən mükəmməlliyi dərəcəsi kimi müəyyənləşdirən yanaşma daha uğurlu hesab edilə bilər, ona görə yox ki, o digərlərinin üzərindən xətt çəkərək, onlardan əsaslı surətdə fərqlənir. Bu daha çox ona görədir ki, həmin yanaşma digərlərini birləşdirərək tam bir qanunvericilik texnikası anlayışını ortalığa qoyur və onlarda olan birtərəflilik burada aradan qaldırılmış olur.

Həqiqətən də qanunvericilik texnikası mürəkkəb bir anlayış olmaqla, əsas məqsəd və vəzifə kimi qanunvericiliyin sistem olaraq fəaliyyət göstərməsini, onun əsas ünsürləri arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını, bu cür ünsürlər kimi normativ hüquqi aktların dil və üslub, struktur baxımından mükəmməlliyinə nail olunmasını qoyur. Həmin məqsədlərə və vəzifələrə nail olmaq üçün hüquqyaratma fəaliyyəti müəyyən qaydalar çərçivəsində həyata keçirilir ki, bunun da nəticəsində normativ aktın tərtib edilməsinə və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə nail olunur.

Qanunvericilik texnikası və qanunvericilik fəaliyyəti anlayışları arasındakı nisbət məsələsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, onların eyniləşdirilməsinin əleyhinə çıxış edən müəlliflərin mövqeyi daha düzgündür. Çünki əslində qanunyaradıcılığı fəaliyyəti daha geniş anlayışdır və özündə qanunvericilik texnikasını da ehtiva etməkdədir. Əgər birincisi fəaliyyəti, müəyyən məqsəd naminə səlahiyyətli subyektlərin ardıcıl olaraq həyata keçirilən qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edirsə, ikincisi, həmin fəaliyyət zamanı istifadə edilən, hazırlanmaqda olan normativ aktların mükəmməlliyinin təmin edilməsinə yönələn texniki qaydalar, üsul və vasitələr (normaların ifadə olunmasını üsullarını, onların dili, istifadə edilən terminologiya və s.) kimi çıxış edir.

Hüquqyaratma fəaliyyətinin yalnız bir məqamını əhatə edən bu cür qaydalar, üsul və vasitələr hüquqyaratmanın nəticələrində, yəni nisbətən mükəmməl olan normativ hüquqi aktın qəbul edilməsində və ya daha geniş götürdükdə, qanunvericiliyin müəyyən mütəşəkkillik dərəcəsində təcəssüm edir.

Qanunvericilik texnikası çərçivəsində məcəllələşdirilmiş aktlar ənənəvi olaraq əsas normativ hüquqi aktlardan biri kimi nəzərdən keçirilir. Və təbii ki, onların hazırlanması, ən mükəmməl tərzdə qurulması üsulları qanunvericilik texnikasının müstəqil, bəlkə də əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir ki, bu da məcəllələşdirmə texnikası adlanır. Onun əhəmiyyəti ilk növbədə məcəllələşdirilmiş aktların hazırlanmasının cari qanunvericilik aktlarına nisbətən daha mürəkkəb proses kimi çıxış etməsindədir. O, qanunvericilik texnikasının bütövlükdə inkişafı səviyyəsini müəyyən edir və onun tərkibində müəyyən edilən qayda və üsullar qanunvericilik texnikası qaydalarının böyük əksəriyyətini təşkil edir.

Beləliklə, məcəllələşdirmə texnikası - məcəllələşdirilmiş aktların forma və məzmun baxımından daha mükəmməl tərzdə hazırlanmasının texniki tərəfini səciyyələndirən bir anlayışdır. Məcəllələşdirmə texnikasının özünün bütün dövrlərdə coxcəhətli bir məsələ olduğunu nəzərə alaraq, bu fəsildə yalnız onun Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məcəllələşdirmə üçün səciyyəvi olan ümumi cəhətlərini müəyyən etməyə çalışacağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə normativ hüquqi aktların hazırlanması qaydası, onların zahiri forması və s. bunu kimi məsələlər qüvvədə olan «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda qismən də olsa öz əksini tapmışdır. Təəssüflər olsun ki, həmin Qanunda məcəllələşdirilmiş aktlara münasibətdə texniki qaydalar yalnız 23-cü maddədə əks olunub ki, burada da söhbət normativ hüquqi aktların strukturundan gedir .

Qanunvericilikdə təsbit olunan bu cür yanaşmanı düzgün hesab etmək olmaz. Belə ki, məcəllələşdirilmiş aktların tərtib edilməsinə dair texniki tələblərin əlahiddə şəkildə təsbit olunmaması onların hüquqyaratma təcrübəsində ümumməcburi standartlar kimi nəzərə alınmamasına və nəticədə də qəbul olunan aktların texniki cəhətdən qüsurlara malik olmasına gətirib çıxarır. Halbuki, bu cür müddəaların qanunda öz əksini tapması hüquqyaratmanın inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Burada ilk növbədə söhbət məcəllələşdirilmiş aktların formasından, maddələrə istinadların, qeydlərin edilməsi qaydasından, həmin aktların dili və terminologiyasına dair konkret və mümkün olduğu qədər ətraflı müddəaların əks olunmasından, eləcə də məcəllələşdirilmiş akt layihələrinə əlavə edilən xüsusi qanun layihələrinin məzmununa dair tələblərdən gedir.

İndi isə məcəllələşdirmə texnikasının Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məcəllələşdirmə zamanı özünəməxsus xüsusiyyətlərinə, problemlərinə və inkişaf perspektivlərinə nəzərə salaq.

A) Məcəllələşdirilmiş aktların tənzimlənən ictimai nümasibətlərə adekvat olan formasının seçilməsi məsələsi. Məcəllələşdirmə texnikasının mükəmməl səviyyədə olmasını göstərən əsas göstəricilərdən biri – məcəllələşdirmə aktının müvafiq formasının seçilməsi üçün aydın və dəqiq meyarların olmasıdır. Bu məsələ, müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilən bütün məcəllələşdirmələr üçün aktual olsa da, hər bir dövr üçün özünəməxsus şəkildə həll edilirdi. Əgər XX əsrin 20-30-cu illərində Sovet İttifaqında bununla bağlı ümumi və dəqiq qaydalar müəyyən edilməmiş və forma məsələsində müəyyən sərbəstlik var idisə, 50-60-cı illər üçün artıq bu məsələ ilə bağlı konkretlik mövcud olmuşdur.

Müstəqillik dövrünün Azərbaycanına gəldikdə isə, məcəllələşdirmənin formalarından istifadə məsələsi burada aşağıdakı kimidir. Hazırda qanunvericilik fəaliyyəti zamanı Əsaslardan istifadə edilmir. Bu da təbiidir, çünki həmin forma ilk dəfə SSRİ-də 1924-cü ildən etibarən yalnız ümumittifaq qanunvericiliyi üçün istifadə olunmuşdur və onun əsas təyinatı federal qanunvericiliyin bünövrəsinin qoyulması, respublika məcəllələri üçün ümumi prinsiplərin müəyyən olunması idi. Federal və federasiya subyektləri qanunvericiliyi kimi anlayışların ölkə daxilində tanınmadığı unitar dövlət quruluşuna malik olan Azərbaycanda qanunvericiliyin Əsasları da qəbul edilə bilməzdi.

Müstəqillik dövründə məcəllələşdirmənin əsas forması kimi məcəllə əsas yer tutmaqdadır. Məhz məcəllə formasında müəyyən hüquq sahəsinə (məsələn, Cinayət Məcəlləsi və Mülki Məcəllədə olduğu kimi), hüquq sahəsinin nisbətən müstəqil əhəmiyyətə malik olan yarım sahəsinə (məsələn, Seçki Məcəlləsində olduğu kimi), yxud kompleks qanunvericilik sahələrinə (məsələn, Gömrük və Ticarət Gəmiçiliyi haqqında Məcəllələrdə olduğu kimi) aid normaların tam və ya qismən bir araya gətirilmişdir.

Digər tərəfdən isə, müasir MDB dövlətlərinin, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasının hüquqyaratma təcrübəsində nizamnamə, əsasnamə və müstəsna hal kimi qanunlardan da istifadə edilir. Məcəllələşdirmə forması kimi onlar sovet dövrünə nisbətən zəif dəyişikliyə uğramışdır. Bircə bunu söyləmək kifayətdir ki, qanunlardan yalnız aralıq forma kimi istifadə olunurdu. Həmçinin bu formalardan istifadə müəyyən dərəcədə kompleks xarakterli qanunvericilik sahələrinə dair müddəaların

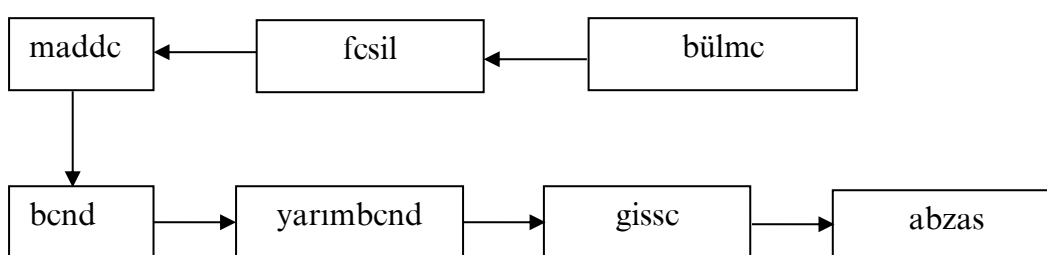
sistemli şəkildə əks etdirilməsi üçün istifadə edilir. Maraqlıdır ki, bu cür praktika da sovet dövründən qalma ənənədir. Məsələn, 1969-cu və 1973-cü illərdə qəbul edilmiş SSR İttifaqı və müvafiq respublikaların Səhiyyə və Xalq maarifi haqqında qanunvericiliyin Əsasları qəbul edildikdən sonra bütün müttəfiq respublikalarda onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş normativ akt, digər qanunvericilik sahələrindəki kimi məcəllələr deyil, səhiyyə və təhsil haqqında müvafiq qanunlar olmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda Silahlı Qüvvələrin təşkili və fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin bir hissəsini əhatə edən Nizamnamələrin qəbul edilməsi hallarından savayı, məcəllələşdirmə aktının bu forması öz əhəmiyyətini itirmiş, üstünlük Əsasnamələrə verilmişdir.

B) Məcəllələşdirilmiş aktların strukturu məsələsi. Məlum olduğu kimi, məcəllələşdirmə texnikasının mükəmməl olmasının daha bir əsas göstəricisi məcəllələşdirilmiş aktların mətninin struktur cəhətdən kamilliyidir. Qeyd edildiyi kimi, 1999-cu il tarixli «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda məcəllələşdirilmiş aktlarının rubrikasiyasına dair bir sıra qaydalar müəyyən edilir.

Həmin maddəyə əsasən, bütün normativ hüquqi aktların rubrikasiyası ümumiləşdirilmiş qaydada aparılır. Qanunlar üçün bu, aşağıdakı sxemdə göstərilən qaydada müəyyən olunur:

sxem 1

Digər normativ hüquqi aktların strukturu isə həmin Qanunda bu cür müəyyən edilir:

sxem 2

Göründüyü kimi, qüvvədə olan «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Qanunda normativ hüquqi aktların strukturunun təsbiti, bir qayda olaraq, «məcəllələr-cari qanunlar» sxemi üzrə deyil, digər əsasla, yəni «qanun – digər normativ hüquqi aktlar» sxemi üzrə verilmişdir. Lakin bu zaman istisna kimi bildirilir ki, məcəllənin daxili quruluşu digər əsaslar üzrə də qurula bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kifayət qədər ümumi və mücərrəd bir göstərişdir. Çünki digər əsasların nədən ibarət olduğu da məlum deyil. Söhbət yalnız əksər məcəllələrin iki böyük hissəyə Ümumi və Xüsusi hissələrə bölünməsindən gedə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə bir qrup məcəllə üçün səciyyəvi olan belə bir struktur bölgüsü, müstəqillik dövründə qəbul edilən həm ənənəvi məcəllələrdə (söhbət Cinayət və Mülki Məcəllələrdən gedir) saxlanmış, həm də ilk dəfə qəbul olunan məcəllələrə şamil edilmişdir. Belə ki, yeni dövr Azərbaycan hüquq tarixində analoqu olmayan Vergi və Seçki Məcəllələrinin maddə, fəsil və bölmələri Ümumi və Xüsusi hissələr üzrə qruplaşdırılmışdır.

Ənənəvi olaraq müəyyən qanunvericilik sahəsinə aid olan ümumi məsələləri tənzimləyən normalar Ümumi, müvafiq sahənin məzmununu təşkil edən konkret ictimai münasibətlərin növ müxtəlifliklərini tənzimləyən normalar isə Xüsusi hissədə birləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Seçki Məcəlləsinin Ümumi hissəsində bütövlükdə seçki hüququ üçün əhəmiyyətli olan əsas anlayışlar və bu hüququn prinsipləri, vətəndaşların seçki hüquqlarının təminatları, onların məhdudlaşdırılması, seçki və referendum orqanlarının strukturu və fəaliyyət qaydası, seçkilərin və referendumların təşkili və həyata keçirilməsinin ümumi məsələləri təsbit edilmiş, Milli Məclisə seçkilərin, Prezident və bələdiyyə seçkilərinin təşkili və həyata keçirilməsinin özəllikləri isə Xüsusi hissədə əks olunmuşdur.

Təbii ki, həm bu, həm də bütün digər məcəllələrin hər iki hissəsi bütöv bir normativ hüquqi aktın tərkib hissələri kimi bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqəlidirlər, onlardan hər birinin daxili quruluşu eyni sxem üzrə təşkil edilmiş, bütöv normativ hüquqi aktlarda olduğu kimi maddələrin, fəsillərin və bölmələrin nömrələnməsi Ümumi və Xüsusi hissələr nəzərə alınmadan ardıcıl həyata keçirilmiş, hər iki hissədə təsbit olunan normaların zərurət olduqda bir-birlərinə qarşılıqlı şəkildə istinadlı həyata keçirilmişdir.

Eyni zamanda, tənzimlənən məsələlərin dairəsi fərqli olduğundan, məcəllələrin ayrı-ayrı hissələrində əks olunan normaların texniki-hüquqi parametrləri fərqli olmuşdur. Məsələn, Ümumi hissə normaları üçün xüsusişəkililmiş normalar və daha mücərrəd ifadələr səciyyəvi olduğu halda, Xüsusi hissədə, əksinə, konkret, müəyyən növ müxtəlifliyini qabardan müddəalar təsbit olunur, burada həmçinin ifadələrin qısalığı, yığcamlığı da səciyyəvidir. Bu cür yığcamlıq Xüsusi hissənin digər normalarına və Ümumi hissədəki müddəalara edilən istinadlar vasitəsilə təmin edilir.

Lakin elə məcəllələr də var ki, burada Ümumi və Xüsusi hissələrə bölgü həyata keçirilməmişdir. Bunların sırasına Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan Gömrük, Mülki-Prosesual, Torpaq, Ticarət Gəmiçiliyi, Su, Meşə, Ailə Məcəllələrini qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, burada söhbət respublikamızda qəbul olunan məcəllələrin böyük əksəriyyətindən gedir. Fikrimizcə, belə bir halı iki başlıca səbəblə izah etmək olar:

1) qanunvericiliyin ənənəvi inkişafı ilə – söhbət hüquqda varislikdən, yəni yeni yeni normativ hüquqi aktların bir sıra cəhətlərinə görə öz sələflərini təkrarlamasından gedir. Məsələn, hazırda Ümumi və Xüsusi hissələrə bölünməyən əksər məcəllələrin sələfləri kimi sovet məcəllələrində də belə bölgü qəbul edilməmişdir;

2) tənzimlənən ictimai münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə – bir sıra ictimai münasibətlərin məzmunu onlara həsr edilmiş qanunların Ümumi və Xüsusi hissələrə bölgüsünü tələb etmir. Məsələn, su və meşə obyektlərindən istifadəyə dair münasibətlərdə olduğu kimi.

Məcəllənin strukturu məsələsi ilə bağlı onu da qeyd etmək istərdik ki, digər qanunlarda olduğu kimi, onun hər bir struktur bölməsi (maddə də daxil olmaqla) müvafiq başlıqla təmin edilir. Sovet dövrü üçün ənənəvi olan bu üsul hazırda da qalmaqdadır.

Məcəllələrin maddələrinin məzmunu və həcmində dair isə qeyd etmək olar ki, onunla bağlı qanunverici tərəfindən vahid yanaşma nümayiş etdirilmir. Nəticədə bir sıra aktların maddələri həddindən artıq irihəcmli və çətin anlaşılacaq olmuşdur. Məcəllələrin maddələrinin irihəcmliliyi, demək olar ki, bütün maddələrin hissələrə, bəndlərə və abzaslara bölünməsi kimi texniki üsuldan geniş şəkildə istifadəsini zəruri etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilmiş məcəllələşdirmənin müxtəlif dövrlərində maddələrin tərkib hissələrinin rubrikasiyasının hansı tərzdə aparılması isə müxtəlif cür həll edilmişdir. Məsələn, 1997-ci il Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi maddələrinin hissələri özündə heç bir işarə qoyulmadan abzaslar vasitəsilə bir-birindən fərqləndirilmişdir, hissələrə daxil olan bəndlər isə punktilrlə

seçilmişdir. Son dövrün məcəllələşdirilmiş aktlarında isə, maddələrin tərkib ünsürlərinin rubrikasiyası rəqəmlərlə həyata keçirilmişdir (məsələn, Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il tarixli Mülki və Mülki-Prosesual Məcəllələrində olduğu kimi). Lakin buna heç də həmişə əməl edilmir (məsələn, Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il tarixli Vergi Məcəlləsinin 22.1, 30.3, 30.4-cü maddələrində olduğu kimi).

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müstəqillik dövründə qəbul edilən məcəllələrdə də maddələrə qeydlərə yer ayrılmışdır. Məsələn, hazırda qüvvədə olanlardan yalnız Cinayət Məcəlləsində, İnzibati Xətalər Məcəlləsində, Mülki Məcəllədə qeydlər əks edilmişdir. Əvvəlki Cinayət Məcəlləsinə nisbətən yeni Məcəllədə qeydlərin sayı artmışdır. Bunun elmi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi isə birmənalı deyildir.

Hüquq ədəbiyyatında qanuvericilik qeydlərinin çoxlu sayda təsbiti ya ümumiyyətlə qəbul edilmir, ya da onların tətbiqinin məhdudlaşdırılması, orada yalnız vacib əhəmiyyət kəsb etməyən, müvafiq maddədə əks olunmuş normaları dəqiqləşdirən, konkret məsələyə dair əlavə materialları əks etdirən maddələrə istinad, hüquqi və digər terminlərin izahı və s. bunun kimi maddələr üçün istifadə olunması zərurəti irəli sürülür.

Sonuncu fikirlə tamamilə razılaşıaraq, bildirməliyik ki, müasir Azərbaycan Respublikası qanuvericiliyində əvvəllər əsassız olaraq qeydlərdə təsbit olunan vacib əhəmiyyətli normalar artıq elə müvafiq maddənin ayrıca bəndi və ya hissəsində göstərilmişdir. Qeydlərdən isə daha çox müvafiq maddənin hüquqi terminlərin izahı üçün istifadə edilir (məsələn, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 328-ci maddəsində olduğu kimi).

Lakin, hələ də qeydlərin istifadə olunmasında bir sıra nöqsanlar mövcuddur. Məsələn, 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin «Hakimiyyəti zorla ələ keçirmə və onu zorla saxlama» adlı 278-ci maddəsinə edilən qeyddə göstərilir ki, bu maddədə nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətmiş, lakin dövlət hakimiyyət orqanlarına könüllü surətdə və vaxtında məlumat vermiş və ya Azərbaycan Respublikası mənafelərinə ziyan vurmanın qarşısının alınmasına sair formada kömək etmiş şəxs, əgər törətdiyi cinayət ilə əhəmiyyətli zərər vurmamışsa və onun hərəkətlərində başqa cinayətin tərkibi yoxdursa, cinayət məsuliyyətindən azad olunur. Oxşar məzmunlu müddəalar, konkret cinayət tərkiblərinə aid olaraq, həmin Məcəllənin 312, 333 və 334-cü maddələrinə edilmiş qeydlərdə də əks olunmuşdu.

Təbii ki, Cinayət Məcəlləsinin cinayət məsuliyyətindən azad edilmənin əsaslarını, şərtlərini və qaydalarını müəyyən edən normaları konkret əmələ görə məsuliyyəti müəyyən edən normaya nisbətən heç də az hüquqi əhəmiyyətli deyil. Onların qeydlərdə əks olunması isə, belə yanlış təsəvvürlərin yaranmasına səbəb ola bilər ki, sözü gedən məsələlərə dair müddəalar qeyddə əks olunduğuna görə, maddədə göstərilən qaydalara nisbətən daha az əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən, fikrimizcə, hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinin qeydlərində əks olunan qaydaları elə həmin maddələrdə sonuncu hissə kimi təsbit etmək texniki cəhətdən daha düzgündür.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, normativ hüquqi aktların hazırlanması və qəbulunu tənzimləyən xüsusi qanunda maddələrə edilən qeydlərin təsbit edilməsi əsasları və qaydalarını tənzimləmək daha düzgün olardı. Bu, hüquqyaratma, o cümlədən də məcəllələşdirmə fəaliyyətinin real nəticəsinin daha yüksək səviyyəli olmasına şərait yaradardı.

Məcəllələşdirilmiş aktların hazırlanması zamanı istifadə olunan digər texniki üsul həmin aktın maddələrində onun digər maddəsinə (hissəsinə və s.), eləcə də digər normativ aktlara istinadlardır. Müəyyən təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, məcəllələrdə istinadlar daha çox eyni aktın digər maddələrinə edilir, yəni burada göndərici maddələr üstünlük təşkil edir.

Lakin, onların bir çoxunda göndərici maddələrdə konkret müddəalar yox, ümumiləşdirilmiş ifadələr əks olunur. Məsələn, 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 72.2-ci maddəsində «Bu Məcəlləyə və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş qanunlara uyğun olaraq», yaxud «bu Məcəllədə göstərilən müddətlərdə» kimi ifadələrlə ümumi göndəriş həyata keçirilir. Buna görə də, fikrimizcə, hazırda istifadə edilən göndərici normaları ümumi və konkret adlı 2 qrupa bölmək olar. Əgər göndəriş həmin qanunun konkret maddəsinə (hissəsinə və s.) edilirsə, bu, konkret, ümumiyyətlə orada əks olunan şərtlərə və qaydalara edilirsə, ümumi hesab edilməlidir.

Konkret göndərici maddələrin təsbit edilməsinin mühüm özəlliyi, məcəllələşdirilmiş aktların strukturu ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, son dövrdə qəbul edilən məcəllələrdə maddəyə daxil olan hissə, bənd və digər struktur ünsürləri rəqəmlə rubrikasiya edilmişdir. Bunun nəticəsində hansısa maddənin hissəsinə, bəndinə istinad edilərkən həmin rubrikasiya da nəzərə alınmışdır. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 14.6-cı maddəsində deyilir ki, «Bu Məcəllənin 14.4 və 14.5-ci maddələrinin müddəalarını tətbiq etmək mümkün olmadıqda, malın (işin, xidmətin) bazar qiyməti müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının təsdiq etdiyi qaydalara uyğun olaraq müəyyən edilir...».

Müstəqillik dövründə qəbul edilən məcəllələşdirilmiş aktlarda blanket maddələrin böyük əksəriyyətində konkret normativ hüquqi aktın adı çəkilmədən ümumiyyətlə «Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi», «müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq» kimi ifadə əks olunur. Eyni zamanda, burada da konkret qanunvericilik aktına istinada rast gəlmək olar. Məsələn, 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 112.4-cü maddəsində deyilir ki, «şikayətdə göstərilmiş qanun pozuntusu Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə uyğun olaraq cinayət hesab oluna bilərsə, müvafiq seçki komissiyası şikayətdə göstərilən çatışmazlıqların və qanun pozuntularının aradan götürülməsinə dair qərar qəbul etməklə yanaşı, cinayət işinin başlanması məqsədilə müvafiq prokurorluq orqanına müraciət edə bilər» [22, 266]. Yenə həmin Məcəllənin 112.7-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinə və Cinayət Prosesual Məcəlləsinə istinad edilir.

Eyni üsuldən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində də istifadə edilir. Məsələn, həmin Məcəllənin 2.4.1-ci maddəsində «İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulan müddəalar», 2.4.2-ci maddəsində isə «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan müddəalar» ifadəsi təsbit edilir. Blanket maddələrin məcəllələrdə rast gəlinən digər növünə misal kimi, Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 117-ci maddəsinə göstərmək olar [22, 276]. Orada deyilir ki, «referenduma çıxarılan məsələlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin I və II hissələri ilə, 11-ci maddəsinin III hissəsi ilə və 152-ci maddəsi ilə müəyyən edilir». Yenə həmin Məcəllənin 118-ci maddəsinə uyğun olaraq, referenduma çıxarıla bilməyən məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin III hissəsi ilə və 155-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Bu cür istinadlar tək-cə Konstitusiyaya ilə bağlı edilmir. Məsələn, prosesual məcəllələrdə müvafiq maddi məcəllənin tək-cə özünə deyil, həm də onun konkret maddəsinə də istinad edilir. Belə ki, 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 37.2 və 37.3-cü maddələrində Cinayət Məcəlləsinin konkret maddələri sadalanır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, blanket maddələri də ümumiləşdirilmiş (istinad bütövlükdə qanunvericiliyə, müəyyən edilən qaydalara və digərlərinə edildikdə), konkret (istinad qəbul edilən konkret qanunvericilik aktına edildikdə və həmin aktın konkret adı göstərildikdə) və blanket-göstərici, yaxud qarışıq (istinad konkret qanunvericilik aktını konkret maddəsinə, hissəsinə, bəndinə edildikdə) qruplara bölmək olar.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda qəbul edilən məcəlləşdirilmiş aktlarda təlimatlara və digər idarədaxili normativ hüquqi aktlara konkret istinadlar edilmir ki, bu da bütövlükdə müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Baxmayaraq ki, belə bir qayda rəsmi olaraq təsdiq edilməmişdir.

C) Məcəlləşdirilmiş aktların dili, üslubu və terminologiyasının təkmilləşdirilməsi məsələləri. Məcəlləşdirmə fəaliyyəti, hüquqyaratmanın ali növü kimi, qəbul edilən qanunun dili, üslubu və terminologiyasına dair sabit qaydaların mövcudluğunu tələb edir. Bu sahədə əsas qaydalar qüvvədə olan «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda əks edilmişdir. Məsələn, həmin Qanunun 27-ci maddəsində normativ hüquqi aktın dili ilə bağlı aşağıdakı tələblər əks olunmuşdur: aktın mətninin dili sadə, ədəbi olmalıdır, köhnəlmiş, çoxmənalı, ibarəli söz və ifadələrin, epitet və metaforların istifadəsinə yol verilmir. Bütövlükdə, bu cür tələblər tamamilə normal və elmi cəhətdən əsaslandırılmış kimi qəbul edilməlidir, zira artıq çoxdandır ki, doktrinal səviyyədə klassik tələblər hesab edilir.

Lakin bu tələblərə məcəlləşdirmə fəaliyyəti təcrübəsində riayət edilməsi sahəsində müəyyən problemlər mövcuddur. Söhbət ilk növbədə qəbul edilən məcəllələrin dili və üslubundan gedir. Bu cür aktların strukturunda irihəcmli maddələrin çoxluq təşkil etməsi zəruri olaraq onların dilini də mürəkkəbləşdirmişdir. Təbii ki, qanunverici ilk növbədə hüquqi tənzimləməni tam və hərtərəfli həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir.

Lakin bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırlanan normativ aktların məzmununun anlaşılıqlı olması, dil və üslub baxımından normativ sənədlərə aid irəli sürülmüş tələblərə cavab verməsi sual altında qalır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Seçki, Mülki və Cinayət-Prosessual Məcəllələrinin bir sıra maddələrini nümunə kimi göstərmək olar.

Məlum olduğu kimi, elmi ədəbiyyatda bütün normativ hüquqi aktların, o cümlədən də məcəllələrin dilinin yığcamlılığı onların məcburi əlaməti kimi qiymətləndirilir. Bu tələbə uyğun olaraq, həmin aktların məzmununun uzun-uzadı cümlələrlə ifadə edilməsi və nəticədə də onların ünsürləri arasındakı məntiqi əlaqələrin qırılması qanunvericilik texnikası nöqteyi-nəzərindən yaxşı hal hesab edilməməlidir. Nəhayət, maddələrin məzmununun irihəcmli ifadələrlə qurulması həmçinin qanunvericini aydın tərzdə başa düşməyə də mane olur.

Bütün bu fikirlərlə raşlaşaraq, öz tərəfimizdən onu da qeyd etməliyik ki, tək cə yığcamlığın bir tələb kimi irəli sürülməsi ilə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda dəqiq meyarlar olmadan bu cür tələb hüquqi tənzimlənmənin qeyri-tamlığına da gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən yığcamlığın tənzimlənmənin zəruri həcmnin gözlənilməsinə dair tələbilə qarşılıqlı əlaqəsini dərk etmək qanunverici üçün çox zəruridir. O, çalışmalıdır ki, qaydaya salınması zəruri olan bütün münasibətlər tələb olunduğu kimi, hüquqda heç bir boşluğa yol vermədən tənzimlənsin və bu zaman qanunun maddələrindəki cümlələr anlaşılıqlı və mümkün olduğu qədər qısa olsun.

Digər normativ hüquqi aktlar kimi, məcəllələrin də dilinin anlaşılın olması üçün irəli sürülmüş tələblərdən biri həmin dilin dəqiqliyindən ibarətdir. Elmi ədəbiyyatda bu tələbin əhəmiyyəti ilə bağlı qeyd edilir ki, onun vasitəsilə qanunun eyni cür tətbiqi mümkün olur və orada əks olunan hüquqi müddələrin mənasının özbaşına şəkildə izahı da istisna edilir. Hüquqi dilin dəqiqliyi isə ilk növbədə terminologiyanın dəqiqliyidir. C.A. Kərimovun fikrincə, qanundakı bu və ya digər fikri ifadə edən sözlər, onu maksimal surətdə tam və dəqiq olaraq ifadə etməlidir və bu zaman onlara verilən mənaya dair heç bir şübhə olmamalıdır. Çünki qanunda ikimənalılıq dözülməzdir.

Digər müəlliflərin fikrincə isə, terminologiyanın əsas təyinatı hüquqi anlayışın dəqiq sədlərinin müəyyən edilməsindədir. Terminlər dəqiq müəyyən edilmiş hüquqi anlayışlara uyğun olduqda qanunvericiliyin özbaşına istifadə edilməsinin qarşısını alır və onun sabitliliyi, aydınlığı üçün əsas rolunu oynayır.

Buna görə qanunvericilikdə əks olunan hüquqi termin və anlayışların tərifinə böyük diqqət yetirilməlidir. Çünki bu cür təriflərin necəliyi nəticə etibarilə qanunun predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri necə tənzimləməsinə də təsir göstərir. Qeyd etməliyik ki, definitiv normalar vasitəsilə verilən bu cür təriflər müasir Azərbaycan qanunvericiliyi üçün adi hala çevrilmişdir. Lakin müxtəlif səviyyəli normativ hüquqi aktlarda o, müxtəlif cür həyata keçirilir. Bu baxımdan cari qanunlarla məəcəllələrin arasında fərqlər mövcuddur.

Cari qanunlarda bu məsələlər, bir qayda olaraq, I bölməyə yaxud fəslə aid ilk maddələrdə həyata keçirilir və burada bütövlükdə aktda əks olunan, qanunverici nöqtəyi-nəzərindən mühüm hesab edilən bir sıra anlayışların tərfi və izahı verilir. Məcəllələrə gəldikdə isə, onların çox cüzi hissəsi bu cür texniki vasitələrdən istifadə edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının yeni qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual, Seçki, Ticarət Gəmiçiliyi və Vergi Məcəllələrində olduğu kimi. Cinayət-Prosessual Məcəlləsində bu ənənəvi haldır, çünki əvvəllər qüvvədə olan eyni adlı normativ-aktda da bütün məəcəllədə istifadə edilən əksər terminlərin izahı verilmişdir. Seçki Məcəlləsinin bunların sırasındakı özəlliyi ondan ibarətdir ki, orada istifadə edilən əsas terminlər, cari qanunlarda olduğu kimi, elə 1-ci maddədə izah edilir.

Lakin əksər məəcəllələrdə, definitiv normalar ümumi normativ materialla birlikdə verilmişdir. Bu sözügedən aktların texniki-hüquqi cəhətdən mühüm özəlliyini təşkil edir. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bunun üçün maddələrə əlavə edilən qeydlərdən də geniş istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsindəki qeydlərin böyük əksəriyyəti bu cürdür – Məcəllənin 114-cü maddəsinin 1-ci qeydində həmin maddənin də daxil olduğu fəsildə birləşdirilən «müharibə cinayətlərinin», 2-ci qeydində «muzdlunun», 213-cü maddəsinə edilən qeyddə isə «xeyli miqdar» və «külli miqdar» anlayışlarının tərfi verilir.

Digər tərəfdən, təriflərin məəcəllələrdə verilməsinin ən geniş yolu onun işləndiyi maddələrdən birində xüsusi hissə və ya bənd kimi verilməsi olmuşdur. Məsələn, 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 3-cü maddəsində gömrük ərazisi və gömrük sərhəddinin tərfi ayrıca olaraq müəyyən edilir. Yenə həmin Məcəllənin 40-56-cı maddələrini özündə birləşdirən VII fəslə xüsusi gömrük rejimi kimi gömrük anbarına həsr edilmişdir. Həmin fəslə açan 40-cı maddədə isə gömrük anbarının tərfi verilir. Gömrük rejiminin digər növlərinə həsr edilən məəcəllənin başqa fəsillərində də ilk maddələrdə bu cür təriflər verilir. Eyni qayda göstərilən normativ hüquqi aktdan xeyli sonra qəbul edilən Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində də tətbiq olunmuşdur.

Fikrimizcə, məəcəllələrin hazırlanması zamanı anlayışların tərfi ilə bağlı yuxarıda göstərilən üsullardan hər üçündən istifadə edilə bilər, bu şərtlə ki anlayışın və onun həmin normativ aktda istifadəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınsın. Əgər müvafiq anlayış bütövlükdə məəcəlləyə aiddirsə, onun tərfi birinci bölmənin ilk maddələrində verilməlidir. Əgər anlayış yalnız məəcəllənin ayrıca bölməsində və ya fəsildə tənzimlənən münasibətlərə aiddirsə, onun tərfi həmin bölmənin (fəslin) əvvəlində verilməlidir. Yalnız müvafiq maddəyə aid olan anlayışın izahını həmin maddəyə edilən qeyddə də vermək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə normativ hüquqi aktlarda istifadə olunan anlayışlar və onların tərfi məsələləri işıqlandırılarkən, elmi ədəbiyyatda onların aşağıdakı təsnifatı irəli sürülmüşdür: 1) sırf hüquqi əhəmiyyətli terminlər (məsələn, «məhkəmə aidiyyəti» kimi); 2) məişətdə formalaşan, lakin qanunvericilikdə də istifadə edilən terminlər (məsələn «şikayət» kimi); 3) məişətdə istifadə edilən və eyni zamanda spesifik hüquqi xarakter kəsb etmiş terminlər (məsələn, «qəti imkan tədbirləri» kimi); 4) «texniki», yəni müəyyən peşə üzrə ixtisaslaşan şəxslər dairəsində istifadə edilən və yalnız müvafiq sahəyə aid aktlarda əks olunan terminlər. Təriflərin əks olunması məsələsində toxunarkən, C.A. Kərimov hesab edir ki, qanunda istifadə edilən üçüncü qrupa aid terminlərin hüquqi anlayışını vermək lazımdır. Texniki terminlərə gəldikdə isə, müəllifin fikrincə, əgər qəbul edilən qanunvericilik aktı əsasən

əhaliyə ünvanlanmamışdırsa, qanunverici tərəfindən onların izahına ehtiyac yoxdur. Çünki bununla normativ akt «dəqiqlikdən heç nə qazanmayaraq, müəyyən dərəcədə aydınlıq və qısalıqda udzacaqdır». Lakin, əgər müvafiq qanun geniş əhali kütləsinin və hətta hansısa sahədə çalışan «qeyri-peşəkarların» daimi istifadəsi üçün nəzərdə tutulursa, belə bir izaha ehtiyac vardır.

Texniki terminlərlə bağlı irəli sürülən fikirlərlə tamamilə razılaşıaraq, eyni zamanda digər məcəllələşdirilmiş aktlara nisbətən məcəllələrin geniş əhali kütləsini daha çox əhatə etdiyinə görə burada istifadə edilən texniki terminlərin izahının verilməsi zərurətini də göstərməliyik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan məcəllələrin əksəriyyətində bu cür təriflər və izahlar verilmişdir. Məsələn, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi müvafiq fəaliyyət sahəsindəki münasibətləri tənzimləməklə, orada geniş istifadə edilən və həmin aktda öz əksini tapmış spesifik terminləri izah etməyə cəhd göstərmişdir. Belə ki, həmin Məcəllənin 1-ci maddəsində digər terminlərlə yanaşı «gəminin tutumu», «kabotaj», 97.1-ci maddəsində «staliya vaxtı», 98.1-ci maddəsində «konkret staliya vaxtı», 242-ci maddəsində isə «dispaşa»nın izahı verilmişdir.

Məcəllələrdə texniki terminlərin izahı məsələsi ilə əlaqədar onu da əlavə etməliyik ki, bu cür izahlar geniş əhali kütləsi üçün nəzərdə tutulduğuna görə, onlar həmin əhali üçün anlaşılıq tərzdə ifadə edilməlidir. Əks təqdirdə bu cür terminlərin heç bir əhəmiyyəti olmaz. Eyni zamanda, texniki terminlərin izahı zamanı sırf hüquqi tənzimləmənin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla ifadə olunması da zəruridir. Yəni burada əsas məsələ müvafiq anlayışların əlamətlərini tam olaraq ifadə edən elmi-texniki tərifinin yox, qəbul edilən hüquqi aktda istifadə edilməsi nəzərdə tutulan həmin anlayışın bu akt nöqtəyi-nəzərində başa düşülməsini asanlaşdıran izahının verilməsidir. Bu baxımdan 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Hava Məcəlləsinin 4-cü maddəsindəki «hava gəmisi» anlayışının tərfi ilə razılaşımaq olmaz. Fikrimizcə burada hava gəmisi anlayışının sırf texniki xarakteristikası verilmişdir. Anlayışların izahı məsələsindən bəhs edən C. Kərimov, məzmunca oxşar olan, lakin qanunverici tərəfindən tərfi verilməyən müxtəlif anlayışların, məsələn, 1926-cı il tarixli RSFSR Cinayət Məcəlləsində tərfi verilmədən istifadə edilən «talama» və «israf etmə» kimi anlayışların tərfinin verilməsini də zəruri hesab edir. Həmin fikirlə tamamilə razılaşıaraq, qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində bu cür vəziyyət olduğu kimi qalmışdır. Məsələn, 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində müvafiq cinayət tərkiblərinin təsbit olunması zamanı istifadə edilən «talama», «oğurluq», «israf etmə» kimi anlayışlarla yanaşı, «mənimsəmə» anlayışından da istifadə edilir. Lakin qanunverici onlardan yalnız bir qisminin izahını verir. «Mənimsəmə» və «israf etmə»nin isə müvafiq maddələrdə izahı və ya tərfi verilməmişdir.

Vaxtilə sovet hüquq ədəbiyyatında irəli sürülmüş əsas tələblər sırasında gündəlik həyatda istifadə edilən terminlərə qanunverici tərəfindən fərqli mənə verildiyi təqdirdə, onların da tərfinin verilməsi, istənilən hüquqi institutun yaradılması zamanı termin və anlayışların eyni mənada istifadə olunması, eyni terminə fərqli mənaların verilməməsi, həmçinin müxtəlif terminlərin bir anlayış üçün istifadəsinin qeyri-mümkünlüyünə dair tələbləri göstərmək olar. İrəli sürülən bütün bu tələblər bütövlükdə müasir Azərbaycan qanunvericiliyi üçün, yəni həm məcəllələr, həm də cari qanunlar üçün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır, baxmayaraq ki, bu tələblərə təcrübədə heç də həmişə riayət edilmir və onlardan heç biri qüvvədə olan «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda özünün lazımı əksini tapmamışdır.

Məcəllələşdirilmiş aktların terminologiyası məsələsinə toxunarkən, xarici dillərdən alınma sözlərdən və söz birləşmələrindən istifadə edilməsi məsələsindən də bəhs etmək yerinə düşərdi. Elmi ədəbiyyatda xarici terminlərdən istifadə hüquqi dilin sadəliyi və anlaşılıqlığı tələbinə əsasən arzuolunmaz hesab edilsə də, ondan tam olaraq imtina da yolverilməz hesab olunur.

Həmin fikirlə bütövlükdə razılaşıaraq əlavə etməliyik ki, bu təkcə xüsusi fəaliyyət sahəsinin özəllikləri (müəyyən peşəyə aid terminologiyadan), hələ dilçilikdə xarici terminlərin əvəzləyicisi kimi yerli terminlərin zəif işlənməsi, neologizmlərin yolverilməzliyi ilə deyil, həmçinin beynəlxalq əməkdaşlığın, hüquq və qanunvericilik sahəsində gedən unifikasiya prosesinin lazımi səviyyədə saxlanılması ilə də bağlıdır. Bu səbəbdən müəyyən fəaliyyət sahəsi üçün artıq geniş istifadə edilən xarici mənşəli termin və anlayışlar müasir qanunverici tərəfindən saxlanılmalıdır (məsələn, «aksept», «oferta», «dispaşa», «çarter» və s. bu kimi terminlər).

Nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış bu mövqe, hazırkı hüquqi praktikada birmənalı qarşılanmır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi lahiyəsinin qanunverici orqanda müzakirəsi zamanı irəli sürülən əsas tələblərdən biri layihələrdə istifadə edilən xarici mənşəli terminlərə yenidən baxılması tələbi olmuşdur. Lakin bir çox halda bu cür təkliflər düzgün olaraq qəbul edilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə bu məsələyə dair mübahisələrə qüvvədə olan «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Qanundakı müvafiq boşluqlar da səbəb olur. Belə ki, həmin Qanunun 27-ci maddəsində bütövlükdə normativ hüquqi aktların dilinə dair tələblər sırasında xarici dildən alınma və xüsusən də beynəlxalq əlaqələr səviyyəsində istifadə edilən terminlərdən istifadənin əsasları və şərtləri barəsində xüsusi müddəa təsbit edilməmişdir. Bundan əlavə, sözügedən Qanuna aid ikinci böyük boşluq isə normativ hüquqi aktlarda neologizmlərin, həmçinin yerli dialektlərə aid olan, yəni müəyyən bölgə əhalisi üçün yaxşı başa düşülən, lakin ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti üçün anlaşılmaz olan termin və ifadələrdən istifadəyə dair qadağların qoyulmasına aiddir. Əlbəttə qüvvədə olan «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Qanunun 27-ci maddəsində aktın mətninin sadə, ədəbi dildə tərtib olunmasına dair tələbin mövcudluğu müəyyən dərəcədə həmin qaydaları dolayısı ilə tədqiq edir. Lakin eyni zamanda sözügedən maddəyə əlavə kimi, neologizmlərdən istifadənin əsasları və şərtlərinin, eləcə də dialektizmlərdən istifadənin qadağan edilməsinə dair müddəaların əks olunması məqsədəuyğundur.

Digər tərəfdən, fikrimizcə, qanunyaradıcılığı fəaliyyəti ilə məşğul olan mərkəzləşdirilmiş strukturlar çərçivəsində Azərbaycan hüquqi terminologiyasının formalaşması və möhkəmlənməsi problemləri müvafiq elmi dairələrlə sıx əməkdaşlıq şəraitində xüsusi olaraq təhlil edilməli və onun əsasında lazımi tədqiqat və tövsiyələrin verilməsi həyata keçirilməlidir ki, bu da daha çox məcəllələr üçün vacibdir. Çünki məcəllələrin terminologiyası bütün digər terminoloji məsələlərin həll edilməsi üçün istiqamətverici rol oynaya bilər. Bu da ilk növbədə məcəllələşdirilmiş aktlarının qanunvericilik sistemində xüsusi yeri ilə əlaqələndirilir (konstitusiyadan sonra, lakin cari qanunlardan yüksəkdə).

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq həyata keçirilən məcəllələşdirmə işi Azərbaycan hüquq terminologiyası problemlərini aktuallaşdırsa da onları tam olaraq həll etməmişdir. Qanunvericiliyin üslubu problemi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan terminologiya məsələləri bu və ya digər dərəcədə hazırda da öz əhəmiyyətini saxlayır.

Normativ aktın qanunvericilik texnikası nöqtəyi-nəzərindən mükəmməlliyi terminologiya, üslub və qrammatika kimi məsələlərlə yanaşı, hüquq nomalarının maddələrdə uğurlu və düzgün ifadəsindən, normativ materialın yerləşdirilməsi məntiqindən də asılıdır.

Normativ materialın məntiqi ardıcılıqla əks olunması tələbi həm məcəllələr, həm də cari qanunlar üçün eynidir. Lakin bir sıra məcəllələrin struktur özəlliklərinə malik olması normativ materialın yerləşdirilməsinin məntiqi ardıcılığında da onların özəlliyini müəyyən edir. Söhbət ilk növbədə Ümumi və Xüsusi hissələrə bölgünü qəbul edən məcəllələrdən, həmçinin əlavə olaraq pandekt sistemi əsasında qurulan Mülki Məcəllədən gedir.

Beləliklə, məcəllələşdirmə texnikasının vəziyyətinin təhlili əsasında aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmaq olar.

1. Ümumilikdə götürüldükdə, müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən məcəllələşdirmə zamanı istifadə edilən ənənəvi texniki üsul və vasitələrin varisliyinə riayət edilmişdir. Bunu, xüsusi olaraq, məcəllələşdirilmiş aktların formalarına, həmin aktların strukturuna və s. aid etmək olar. Əlamətdar hadisə kimi isə qanunvericilik texnikası məsələlərinin normativ cəhətdən əks olunmasını göstərmək lazımdır. Belə ki, «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda həm qanunvericilik prosesi, həm də qanunvericilik texnikası məsələlərinin kompleks şəkildə tənzimlənməsinə cəhdlər olunmuşdur.

Lakin bu sahədə hələ də müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Bunu bütövlükdə qanunvericilik prosesi və texnikasına aid etməklə yanaşı, məcəllələşdirilmiş aktların spesifikasiyası qanunda zəif əks olunmasını göstərmək lazımdır. Bundan əlavə, məcəllələrin strukturu və terminologiyası məsələlərinin sözügedən Qanunda rəsmən həll edilməsi hüquqyaratma fəaliyyətinin dəqiq nizamlanmasına, bu sahədə müəyyən sabitləşmiş qaydaların yaradılmasına və nəticədə müəyyən sahələr üzrə hüquqi tənzimlənmənin daha da təkmilləşdirilməsinə də gətirib çıxaracaqdır. Qeyd olunanlar «Normativ hüquqi aktlar haqqında» yeni Qanunun hazırlanaraq qəbul olunmasını tələb edir. Bu zaman əvvəlki qanunların müsbət cəhətləri mütləq nəzərə alınmaqla yanaşı məcəllələşdirmə ilə bağlı yeni müddələrin də əks olunması məqsədəuyğundur.

2. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, məcəllələşdirmə formaları arasında sahəvi və sahələrarası qanunvericiliyin məcəllələşdirməsi üçün faktiki olaraq yalnız bir forma – məcəllə təsbit olunmuşdur. Məcəllələşdirilmiş aktların qanun və ya əsasnamə formasında qəbul edilməsi isə müvəqqəti xarakter daşımış və müvafiq sahə üçün məcəllələşdirmə işinin başa çatmadığını bildirirdi.

3. Normativ hüquqi aktların hazırlanması və qəbulunu tənzimləyən xüsusi qanunda maddələrə edilən qeydlərin təsbit edilməsi əsasları və qaydalarını tənzimləmək məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Bu hüquqyaratma, o cümlədən də məcəllələşdirmə fəaliyyətinin real nəticəsinin daha yüksək səviyyəli olmasına şərait yaradardı. Eyni zamanda bütövlükdə normativ hüquqi aktların dilinə dair tələblər sırasında xarici dildən alınma və xüsusən də beynəlxalq əlaqələr səviyyəsində istifadə edilən terminlərdən istifadənin əsasları və şərtləri barəsində xüsusi müddə təsbit edilməlidir.

4. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda qəbul edilən məcəllələrin strukturu əvvəlki qaydalara uyğun tərzdə təşkil edilməklə yanaşı, bir sıra özəlliklərə də malik olmuşdur. Söhbət ilk növbədə Ümumi və Xüsusi hissələrə bölgünün əvvəllər bu cür bölgünü qəbul etməyən digər məcəllələrdə də tətbiq edilməsindən gedir. Məcəllələrin əsas struktur bölməsi kimi, Ümumi və Xüsusi hissələrə bölgüdən hazırda geniş istifadə edildiyini nəzərə alaraq, yeni «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Qanunda bu barədə xüsusi müddələrin təsbit edilməsi zəruridir.

Fikrimizcə, müvafiq qanunun normativ aktların strukturundan bəhs edən ayrıca fəslində məcəllələrin bölmə və fəsilələrinin Ümumi və Xüsusi hissələrdə birləşdirilməsinin mümkünlüyü qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda göstərməlidir ki, məcəllələrin Ümumi hissəsinə tənzimlənen ictimai münasibətlərlə bağlı əsas müddəalar (prinsiplər, məcəllədə istifadə edilmiş əsas anlayışların tərfi və s.), xüsusiləşdirilmiş normativ müddəalar (prezumpsiya və preyardisiyalar), bütövlükdə məcəllənin tənzimlədiyi münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edən hüquqi norma və institutlar daxil edilir. Məcəllənin Xüsusi hissəsinə aid olaraq isə onun tərkibində həmin məcəllə ilə tənzimlənen ictimai münasibətlərin konkret növləri ilə bağlı norma və institutların əks olunduğu göstərməlidir. Burada həmçinin göstərməlidir ki, məcəllənin Ümumi və Xüsusi hissələri vahid normativ hüquqi aktın tərkib hissələridir və onların maddələrinin, fəsil və bölmələrinin nömrələnməsi müvafiq hisyə aidiyyətindən asılı olmayaraq vahid qaydada həyata keçirilir.

NƏTİCƏ

«Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi», «məcəllələşdirmə», «məcəllələşdirilmiş aktlar» anlayışlarının müəllif tərəfindən aşağıdakı dəqiqləşdirilmiş tərifləri təklif edilir:

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquqi tənzimlənmənin sistemli təkmilləşdirilməsi, köhnəlmiş və ziddiyyətli normalardan azad olmaq, hüquqda boşluqların aradan qaldırılması və qüvvədə olan hüquq normalarının qaydaya salınması məqsədilə normativ hüquqi aktların nizama salınmış, daxilən uzlaşdırılmış sistem halına salınması üzrə özünəməxsus hüquqi fəaliyyətdir.

Məcəllələşdirmə – yekcins ictimai münasibətləri nizama salan mövcud qanunvericiliyin dərindən və hərtərəfli yenidən işlənməsi, müvafiq hüquq normalarının zahirən və daxilən sistemli qaydaya salınması və ona yeni, əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə toplu xarakterli yeni, sistemləşdirilmiş, hüquq və məntiq baxımından bütöv, daxilən uzlaşmış vahid normativ hüquqi aktın yaradılması üzrə dövlətin hüquqyaratma orqanlarının fəaliyyətidir.

Məcəllələşdirilmiş akt – ictimai münasibətlərin müəyyən predmet sahəsinin eyni prinsiplər əsasında sistemli kompleks tənzimlənməsi üçün baza rolu oynayan hüquq normalarının nisbi bitkin məcmusunu (sistemini) özündə ehtiva edən, hüquqyaratma səlahiyyətli orqanlar tərəfindən verilən böyük həcmli, mürəkkəb quruluşlu və yüksək ümumiləşdirmə və sabitlik dərəcəsi ilə fərqlənən toplu xarakterli normativ hüquqi aktdır.

2. İncorporasiya, konsolidasiya və məcəllələşdirmə öz aralarında qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin predmeti, məqsədi, subyektləri, forma, xarakter və nəticələri, sistemləşdirilmiş aktın qanunvericilik sistemində yeri meyarlarına görə fərqlənərək, müstəqil əhəmiyyətə malikdirlər və eyni zamanda qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin bir-birilə sıx əlaqədə olan növləridir;

3. Məcəllələşdirilmiş aktların ayrı-ayrı növlərini adlara görə müəyyən etmək həmin aktların mükəmməl təsnifatını aparmağa imkan vermir. Hüquq ədəbiyyatında mövcud olan mövqelərə tənqidi

yanaşma əsasında və normativ hüquqi aktların qanunlara və qanunqüvvəli aktlara bölgüsü meyarından çıxış etməklə, məcəllələşdirilmiş aktlarının aşağıdakı təsnifatını təklif edilir:

1) məcəllələşdirilmiş qanunlar, yəni hüquqi qüvvəsinə görə qanun səviyyəsinə (yüksək hüquqi qüvvəyə) malik olan məcəllələşdirilmiş aktlar. Onlar da öz növbəsində iki qrupa bölünür: a) əsas məcəllələşdirilmiş qanunlar. Bura aiddir: Qanunvericilik əsasları və məcəllələr; b) adi məcəllələşdirilmiş qanunlar, yəni qanun tipli digər məcəllələşdirilmiş aktlar. Belə aktlar «məcəllə» adını daşımasa da, məcəllələşdirilmiş akt hesab edilir. Müasir dövlətlərdə məcəllələşdirilmiş aktlarının müəyyən hissəsinin xüsusi adı yoxdur (bunlara müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən qanunları: 1990-cı il tarixli «Mülkiyyət haqqında», 2001-ci il tarixli «Dövlət qulluğu haqqında» Qanunlarını və s. misal göstərmək olar); c) xüsusi məcəllələşdirilmiş qanunlar, yəni yuxarıda göstərilən qruplardan heç birinə aid edilməyən, qanunverici orqan tərəfindən təsdiq edilən və forması, məzmunu baxımından məcəllələşdirilmiş akt hesab edilən normativ aktlar. Bunlara parlamentin qəbul etdiyi xüsusi qanunla təsdiq edilən bir sıra əsasnamə və nizamnamələri aid etmək olar;

2) məcəllələşdirilmiş qanunqüvvəli aktlar, yəni bu və ya digər hüquq institutu çərçivəsində ictimai münasibətləri nizama salan və məcəllələşdirilmiş akt əlamətlərinə malik olan qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar. Məcəllələşdirilmiş qanunqüvvəli aktlara əsasnamələr, qaydalar, təlimatlar və s. aiddir.